

Sławomir Józwiak

Powstanie i rozwój struktury administracyjno-terytorialnej Zakonu Krzyżackiego na południowych obszarach Prus Górnych do 1410 r.

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 1, 3-27

2000

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ARTYKUŁY i MATERIAŁY

Sławomir Józwiak

Powstanie i rozwój struktury administracyjno-terytorialnej Zakonu Krzyżackiego na południowych obszarach Prus Górnych do 1410 r.

W badaniach nad dziejami państwa Zakonu Krzyżackiego w Prusach ważne miejsce zajmuje problematyka tworzenia i rozbudowy organizacji administracyjno-terytorialnej stopniowo podbijanych i zajmowanych obszarów. Szczegółne zainteresowanie wzbudzają tu zagadnienia sposobu zakładania i likwidacji poszczególnych urzędów, ich zasięgu terytorialnego, stopnia podporządkowania zakonnych zarządców władzom centralnym i regionalnym, ich powoływania i odwoływania oraz gospodarczych podstaw funkcjonowania poszczególnych jednostek administracyjnych.

W literaturze przedmiotu dopiero od niedawna zaczęto zwracać baczniejszą uwagę na konieczność rozpatrywania tych zagadnień w możliwie szerokiej perspektywie czasowej i terytorialnej¹. Daje to możliwość uchwycenia dynamiki zmian zachodzących na danym obszarze, a co za tym idzie — pozwala na pełniejsze rozpoznawanie mechanizmów funkcjonowania organów władzy w państwie zakonnym.

Celem niniejszego artykułu jest prześledzenie procesu tworzenia krzyżackiej struktury administracyjno-terytorialnej w południowej części Prus Górnych w latach 1246—1410. Początkową cezurę rozpatrywanego zagadnienia wyznacza moment wprowadzenia przez wielkiego mistrza Henryka von Hohenlohe reformy administracyjnej, której najważniejszym chyba elementem było powołanie systemu komturskiego z pierwszymi urzędnikami tej rangi — komturem elbląskim i komturem ziemi chełmińskiej². Kończącą cezurę czasową wyznacza natomiast klęska poniesiona przez Krzyżaków pod Grunwaldem w okresie Wielkiej Wojny, której jednym z efektów było poważne przekształcenie systemu administracyjnego państwa zakonnego. Obszar określony w tytule jako Prusy Górne, występujący w źródłach i literaturze niemieckojęzycznej jako „Preußische Oberland”, został ostatnio dokładnie zdefiniowany przez Martina Armgarta. Obejmował on terytoria komturstw: elbląskiego, dzierzgońskiego

1 Por.: M. Grzegorz, *Struktura administracyjna i własnościowa Pomorza Gdańskiego pod rządami zakonu krzyżackiego w latach 1309—1454*, Toruń 1987; S. Józwiak, *Powstanie i rozwój struktury administracyjno-terytorialnej zakonu krzyżackiego na Kujawach i w ziemi chełmińskiej w latach 1246—1343*, Toruń 1997; tenże, *Przeobrażenia centralnej władzy administracyjnej zakonu krzyżackiego w ziemi chełmińskiej w latach 1285—1410*, *Zapiski Historyczne*, 1999, R. 64, z. 2, ss. 7—40.

2 Ostatnio zagadnienie reformy administracyjnej państwa krzyżackiego, przeprowadzonej przez wielkiego mistrza Henryka von Hohenlohe, wnikliwie przebadał historyk niemiecki Marc Löwener, *Die Einrichtung von Verwaltungsstrukturen in Preußen durch den Deutschen Orden bis zur Mitte des 13. Jahrhunderts*, Wiesbaden 1998, s. 160 i n.

i ostródzkiego, prokuratorstwa szczycieńskiego, wójtostwa bratiańskiego i wschodniej (lubawskiej) części władztwa terytorialnego biskupów chełmińskich³.

Dotychczasowe badania wskazywały na to, że zasadniczy wpływ na rozwój struktury administracyjnej państwa Zakonu Krzyżackiego w Prusach miały dwa czynniki: zewnętrzny — podbój i opanowywanie nowych obszarów i wewnętrzny — rozwój osadnictwa. Mniejszą uwagę zwracano natomiast na fakt, że jednym ze sposobów — całkiem zresztą skutecznym — na powiększanie terytoriów bezpośrednio podległych władzy zakonnej było przejmowanie przez Krzyżaków, w mniej lub bardziej legalny sposób, obszarów stanowiących integralne władztwa terytorialne biskupstw i kapituł pruskich⁴. Zagadnienie to jest na tyle istotne w dalszych rozważaniach nad powstaniem i rozbudową zakonnej struktury administracyjnej na omawianych obszarach, że wymaga tu oddzielnego przedstawienia.

W 1243 r. legat papieski Wilhelm z Modeny dokonał za zgodą papieża Innocentego IV podziału terytorium Prus na diecezje: chełmińską, pomezzańską, warmińską i sambijską, wyznaczając z grubsza ich granice⁵. Jednym z bardziej istotnych postanowień tego podziału było stwierdzenie, iż w diecezjach pomezzańskiej, warmińskiej i sambijskiej trzecia część ich obszarów miała po wydzieleniu stanowić władztwo terytorialne biskupów⁶. Pasterzowi diecezji chełmińskiej wyznaczono natomiast oprócz części ziemi lubawskiej również 600 łanów w ziemi chełmińskiej, co zostało potwierdzone dokumentem wystawionym w kwietniu 1246 r. przez wielkiego mistrza Henryka von Hohenlohe⁷. Warto w tym miejscu zwrócić uwagę na zbieżność czasową ostatecznego wydzielenia władztwa terytorialnego biskupów chełmińskich z pojawieniem się pierwszego krzyżackiego urzędu dla tych obszarów — komtura ziemi

3 M. Armgart, *Die Handfesten des preußischen Oberlandes bis 1410 und ihre Aussteller*, Köln Wien 1995, ss. 30–32.

4 Na ten aspekt działalności Krzyżaków w stosunku do posiadłości biskupów włocławskich zwrócił uwagę Jan Powierski, *Dobra ostrowicko-golubskie biskupstwa włocławskiego na tle stosunków polsko-krzyżackich w latach 1235–1308*, Gdańsk 1977.

5 *Preußisches Urkundenbuch*, hrsg. v. R. Philippi [i.in.], Königsberg—Marburg 1882–1986 (dalej: Pr.Ub.), Bd. I, Th. 1, nr 143, nr 144, nr 152.

6 Pr.Ub. I/1, nr 143.

7 Władztwo terytorialne biskupów chełmińskich zostało wydzielone na innych zasadach prawdopodobnie z racji wcześniejszych układów Zakonu z biskupem Chrystianem. Krzyżacy liczyli się z tym, że diecezja chełmińska przypadnie temu ostatniemu. Dlatego gdy został on przez Prusów wypuszczony z niewoli (przełom 1239 i 1240 r.) przekazali mu jedną trzecią ziemi lubawskiej i próbowali nakłonić go do przyjęcia w ramach władztwa terytorialnego 600 wymierzonych łanów w ziemi chełmińskiej, ten jednak odmówił i do śmierci (grudzień 1245) sprzeciwiał się tym postanowieniom. Z tego więc powodu dopiero 19 IV 1246 r. wielki mistrz Henryk von Hohenlohe przekazał następcy Chrystiana — biskupowi Heidenrykowi, 600 łanów w okolicach Chełmy, w których skład weszły: Łoza (Chełmża) wraz z jeziorem, Wąbrzeźno, Bobrowo i nie nazwana miejscowość nad Drwęcą — Pr. Ub. I/1, nr 182; por. M. Löwener, op. cit., ss. 100–108; A. Radziwiński, *Biskupstwa państwa krzyżackiego w Prusach XIII—XV wieku*, Toruń 1999, s. 68. Szczególnie istotne znaczenie dla prowadzonych tu rozważań ma jednak fakt, że w 1257 r. ku zaskoczeniu Krzyżaków biskupi chełmińscy uzyskali od księcia Kazimierza kujawskiego otrzymaną przez niego kilka miesięcy wcześniej część ziemi lubawskiej, znacznie wzmacniając przez to swój stan posiadania na tych obszarach — por. J. Powierski, *Sprawa Prus i Jaćwieży w polityce zakonu krzyżackiego i książąt polskich w okresie po ugodzie włocławskiej z 4 VIII 1257 r.*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie, 1979, nr 3, ss. 257–260; M. Armgart, op. cit., ss. 358–359.

chełmińskiej⁸. Nie inaczej było również w przypadku wydzielenia przez stronę zakonną władztwa terytorialnego biskupów pomezzańskich. Na mocy dokumentu wydanego 18 marca 1250 r. w Dzierzgoniu przez mistrza krajowego⁹ Ludwika, Krzyżacy zaproponowali biskupowi Ernestowi wybór jednej z trzech części diecezji¹⁰. Ten ostatni zdecydował się na część południową (dokument z 19 marca 1250 r.), która odtąd stała się władztwem terytorialnym biskupów pomezzańskich.

Na uwagę zasługuje fakt, że w obu tych dyplomach z 1250 r. po raz pierwszy pojawił się komtur dzierzgoński wraz z tamtejszym konwentem¹¹. Czy nie rzucałaby się tu w oczy zbieżność czasowa między wydzieleniem przez władze zakonne władztwa terytorialnego biskupom pomezzańskim a ustanowieniem nowej jednostki administracyjnej z siedzibą w Dzierzgoniu? Tym bardziej że bezpośrednio po tym czasie Krzyżacy założyli na obszarze diecezji pomezńskiej dwa nowe komturstwa z ośrodkami w Zantyrze (na zachód od Dzierzgonia — pierwsza wzmianka o urzędniku w odnowionym przywileju chełmińskim z 1 października 1251 r.)¹² i prawdopodobnie w Fiszwie (na północny zachód od Dzierzgonia — pierwsza wzmianka w dokumencie z 19 listopada 1257 r.)¹³.

Na nieco innych zasadach przebiegało wydzielenie przez Krzyżaków władztwa terytorialnego na obszarze trzeciej istotnej dla prowadzonych tu rozważań, największej pod względem obszaru diecezji warmińskiej¹⁴. Pierwszy podział z 27 kwietnia 1251 r. był tylko prowizoryczny. Zastrzegano w nim, że w przyszłości (po podboju) zostanie dokonane ponowne wydzielenie części biskupiej, z uwzględnieniem Wielkiej Barcji i Mierzei Wiślanej. Do tego faktycznie doszło na mocy dokumentów z 27 grudnia 1254 i 10 marca 1255 r. Ustalony w wyniku tego podziału przebieg granic, szczególnie południowo-wschodnich¹⁵ i późniejszy

8 Rok 1246 jako moment powstania urzędu komtura ziemi chełmińskiej przyjął J. Powierski, *Dobra*, ss. 58—59, a ostatnio, opierając się na innych przesłankach źródłowych, M. Löwener, op. cit., ss. 168—172.

9 M. Löwener uznał, że Ludwik pełnił funkcję wicemistrza krajowego, gdyż stanowisko mistrza sprawował przebywający wówczas w kurii papieskiej Dietrich von Grüningen — M. Löwener, op. cit., s. 175 i n.

10 Pozornie biskup miał wolny wybór. Krzyżacy jednak zastrzegli, że w przypadku gdyby opowiedział się on za przyznaniem mu północnej części diecezji, wówczas nie otrzymałby zamku w Dzierzgoniu, lecz ekwiwalent terytorialny.

11 „Frater Henricus Stango commendator et fratrum universitas de Crisiburg” — Pr. Ub. 1/1, nr 233; *Urkundenbuch zur Geschichte des vormaligen Bisthums Pomesanien*, hrsg. v. H. Cramer, Marienwerder 1887, nr 4. Dotychczas uważano, że urząd komtura dzierzgońskiego istniał już o rok wcześniej. Powoływano się przy tym na zachowany w kopii dokument, datowany przez wydawców na 16 lutego 1249 r., który wystawił „Henricus dictus Stango, commendator in Christburg et vicemagister in Prusia” — *Urkundenbuch des Bisthums Culm*, bearb. v. C. P. Woelky, Danzig 1885—1887 (dalej: U. C.), Bd. I, Th. 1, nr 24. Ostatnio jednak M. Löwener udowodnił, że dokument ten ma pomyloną datę roczną i musiał powstać dokładnie pięć lat później, a więc w 1254 r. — M. Löwener, op. cit., ss. 165—166.

12 K. Zielińska-Melkowska, *Przywilej chełmiński 1233 i 1251*, red. Z. Zdrójkowski, przekł. W. Wróblewski, Toruń 1986, s. 49. Na temat komturstwa zantyrskiego por. J. Powierski, *Chronologia początków Malborka*, *Zapiski Historyczne*, 1979, R. 44, z. 2, ss. 16—17.

13 U. C., nr 52. Na temat lokalizacji i domniemanego zasięgu terytorialnego komturstwa fiszwskiego por. A. Semrau, *Die Siedlungen im Kammeramt Fischau (Komturei Christburg) im Mittelalter*, *Mitteilungen des Copernicus-Vereins für Wissenschaft u. Kunst*, 1936, Jg. 44, ss. 2—5.

14 Zagadnienie wydzielenia władztwa terytorialnego biskupów sambijskich, pozostające poza tematem prowadzonych tu rozważań, wymaga dalszych pogłębionych badań i zostanie przez autora przedstawione w innym miejscu.

15 „A quo ortu prefate Serie usque ad campum, qui dicitur Curhsadel sursum ad miliare ascendendo usque ad

długotrwały konflikt biskupów warmińskich z Zakonem, zwłaszcza w sprawie przynależności obszarów Galindii¹⁶, wywołały wśród historyków poważne różnice zdań na temat liczby wszystkich dokonanych podziałów i wielkości biskupiego władztwa terytorialnego¹⁷. Wydaje się, iż można w tej kwestii skłonić się do poglądów C. P. Woelkyego i V. Röhricha i uznać, że Krzyżacy faktycznie prawdopodobnie przed 1274 r. powiększyli o te obszary władztwo terytorialne biskupów warmińskich, jednak między początkiem lat czterdziestych a końcem lat pięćdziesiątych XIV w. ponownie je przejęli¹⁸. Przyczyny i skutki tego posunięcia dla funkcjonowania administracji zakonnej na omawianych obszarach zostaną szczegółowo przedstawione w dalszej części prowadzonych tu rozważań.

nemus prefatum Krachotin, ita quod locus castrī Resl obtineat versus Poloniam miliare, quod nemus predictum Krachotin inter predictos duos terminos in longitudine divisum” — *Codex Diplomaticus Warmiensis oder Regesten und Urkunden zur Geschichte Ermlands*, hrsg. v. C. P. Woelky u. J. M. Saage, Mainz—Leipzig 1860—1874 (dalej: C.D.W.), Bd. I, nr 31, nr 33, nr 34. Zarówno z tego, jak i z późniejszych źródeł dokumentowo-aktowych wynikałoby, że warownia w Reszlu znalazła się na obszarach biskupiego władztwa terytorialnego. A przecież krzyżacki kronikarz Piotr z Dusburga na marginesie omawianych wydarzeń z 1262 r. wskazał na obecność wówczas w Reszlu braci zakonnych — Petri de Dusburg, *Chronica terre Prussie*, hrsg. v. M. Töppen w: *Scriptores rerum Prussicarum*, hrsg. v. T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke, Bd. I, Leipzig 1861 (dalej: Dusburg), s. 102. Być może więc w tym wczesnym okresie podboju Prus warownie biskupie były obsadzane i bronione przez rycerzy zakonnych.

16 Podstawowym źródłem na temat tego konfliktu jest dzieło kronikarza biskupiego Jana Plastwiga z połowy XV w. — *Johannis Plastwici Decani Warmiensis, Chronicon de vitis episcoporum Warmiensium*, hrsg. v. C. P. Woelky w: *Scriptores rerum Warmiensium oder Quellenschriften zur Geschichte Ermlands*, hrsg. v. C. P. Woelky, J. M. Saage, Bd. I, Braunsberg 1866 (dalej: Plastwig), ss. 28—33, 61—75.

17 M. Töppen i J. M. Saage, porównując treść dyplomów z 1254 i 1255 r. z późniejszymi przekazami dokumentowo-aktowymi na temat przebiegu granic biskupiego władztwa terytorialnego na Warmii, doszli do wniosku, że dokonany wówczas podział był ostateczny, a późniejsze roszczenia biskupów były nieuzasadnione, gdyż nie mieli oni dla potwierdzenia własności tych obszarów żadnych podstaw prawnych — M. Töppen, *Historisch-comparative Geographie von Preussen*, Gotha 1858, ss. 125—129; J. M. Saage, *Die Grenzen des ermländischen Bisthumssprengels seit dem XIII. Jahrhundert*, *Zeitschrift für die Geschichte und Alterthumskunde Ermlands*, 1860, Bd. I, ss. 47—59. Przeciwnego zdania byli: wydawca kroniki Plastwiga C. P. Woelky oraz V. Röhrich. Punktem wyjścia dla ich rozważań była wzmianka z wyroku sędziów polubownych z 28 VII 1374 r., ustalającego granice między władztwem biskupim i zakonnym, która dawałaby podstawę do przypuszczeń, że w nieznanym bliżej czasie wielki mistrz Anno von Sangershausen nadał biskupom warmińskim część Puszczy Galindzkiej — C.D.W. II, nr 496. Przy czym C. P. Woelky uważał, że stało się to z chwilą zakończenia przez Krzyżaków podboju tych obszarów, to jest około 1263 r., natomiast V. Röhrich umieszczał to wydarzenie przed 1274 r. — Plastwig, uwagi wydawcy, s. 65; V. Röhrich, *Die Teilung der Diözese Ermland zwischen Orden und dem ermländischen Bischofe*, *Zeitschrift für die Geschichte und Alterthumskunde Ermlands*, 1899, Bd. 12, ss. 240—266.

18 Zachowane są dwa dokumenty z 23 V 1348 i 1 VIII 1354 r. zawierające nadania kapituły warmińskiej dla dóbr Linowo (Leinau) — miejscowość leżąca w odległości 9 km na północny zachód od Szczytna i Gajne (Kainen) — 16 km na południowy zachód od Mrągowa (Sensburg), które były położone na terytorium Galindii — C.D.W. II, nr 110, nr 212. Charakterystyczne jest to, że nadania biskupie dla tych obszarów przestały się pojawiać po 1355 r., a wówczas — jak wynika ze źródeł narracyjnych — wraz z wyborem Jana Stryprocka na godność zwierzchnika diecezji warmińskiej rozpoczął się jawny konflikt o omawiane terytoria — Plastwig, s. 28, 75 — uwagi wydawcy. Już po układzie granicznym z 1374 r. biskup warmiński w dokumencie z 1388 r. nadal określał jezioro Sąplaty (Samplatten — 19 km na północny zachód od Szczytna) i obszary w jego sąsiedztwie jako leżące w dobrach biskupich — C.D.W. III, nr 218; por. H. Gollub, *Der Kreis Ortelsburg zur Ordenszeit*, Prussia. *Zeitschrift der Altertumsgesellschaft Prussia*, 1926, Bd. 26, s. 243. Warto również zwrócić uwagę na pomijany dotychczas w kontekście omawianej problematyki fragment kroniki Piotra z Dusburga, który podał, że w 1325 r. „Eberardus episcopus Warmiensis per fratrem Fridericum de Libencele advocatum suum in terra Galindie in litore fluminis Pisse edificavit castrum Wartenberg” — Dusburg, ss. 192—193. Nie wiadomo niestety gdzie dokładnie lokalizować tę warownię, ale sam fakt, iż miała być ona zbudowana przez biskupa warmińskiego nad Pissą (a więc na obszarze późniejszego komturstwa bałgijskiego) daje wiele do myślenia.

Karl Kasiske słusznie zauważył, że pod koniec XIII i w początkach XIV w. na terytoriach komturstw dzierzgońskiego i elbląskiego rozwijała się kolonizacja na niespotykaną dotąd skalę¹⁹. Nie może być co do tego wątpliwości, zwłaszcza że do połowy lat dwudziestych XIV w. komturstwo dzierzgońskie było największą pod względem obszaru jednostką administracyjną w państwie zakonnym²⁰. Sam proces osadniczy w kierunku południowym rozpoczął się tak naprawdę dopiero po zakończeniu wojen z plemionami pruskimi (1283) i przebiegał stopniowo, obejmując początkowo najbliższe okolice głównej siedziby komtura²¹.

Na terytoriach komturstwa dzierzgońskiego najwcześniejsza kolonizacja rozwijała się w kierunku południowo-wschodnim²², sięgając aż do lokowanego w latach trzydziestych XIV w. Miłomłyn (Liebenmühl). Na tym też obszarze w dokumencie z 3 maja 1312 r. pojawił się pierwszy urzędnik poza konwentem dzierzgońskim „bruder Echart scheffer zu Pruschenmarcte” (Przezmark)²³. Z kolei w dyplomie z 21 grudnia 1320 r. wymieniony już został „bruder Gotze pfleger des Pruschenmarctes”²⁴. Drugi najwcześniejszy kierunek osadnictwa rozwijał się wokół lokowanej w 1305 r. Hawy (Deutsch Eylau)²⁵. Szczegółowa analiza procesu tworzenia krzyżackiego zarządu terytorialnego dla tego obszaru wskazuje wyraźnie na fakt, że u jego podłoża leżały nie tyle przesłanki

19 K. Kasiske, *Die Siedlungstätigkeit des Deutschen Ordens im östlichen Preußen bis zum Jahre 1410*, Königsberg 1934, ss. 27–31.

20 Zostanie to wykazane w dalszej części prowadzonych tu rozważań.

21 Autor nie będzie tu omawiał procesu lokacji poszczególnych wsi i miast na omawianych obszarach, gdyż problematyka ta została już w znacznej części przebadana — por. E. Saborowski, *Besiedlung und Nationalitätenverhältnisse des Hauptamtes Ortelsburg (zur Zeit der Herrschaft des Deutschordens)*, Mitteilungen der Literarischen Gesellschaft Masovia, 1925, Bd. 30, ss. 97–176; H. Gollub, op. cit.; E. Schnippel, *Siedlungsgeographie des Osterodischen Gebietes*, Altpreußische Forschungen, 1928, Bd. 5, ss. 5–44; E. Maschke, *Die Grenzen der 1440 Hufen im Lande Sassen*, Altpreußische Forschungen, 1932, Bd. 9, ss. 22–28; K. Kasiske, op. cit.; C. Baszyński, *Osadnictwo komturstwa ostródzkiego do połowy XV wieku*, Zapiski Historyczne, 1960, R. 25, z. 2, ss. 103–118; H. Wunder, *Siedlungs- und Bevölkerungsgeschichte der Komturei Christburg 13.–16. Jahrhundert*, Wiesbaden 1968; P. Gemershausen, *Siedlungsentwicklung der preussischen Ämter Holland, Liebstadt und Mohrungen vom 13. bis zum 17. Jahrhundert*, Marburg/Lahn 1970. Uwaga zostanie tu skupiona na przeanalizowaniu procesu rozbudowy struktury administracyjno-terytorialnej Zakonu Krzyżackiego, dla której rozwój osadnictwa był istotnym, ale nie jedynym czynnikiem.

22 Należy pamiętać o tym, że na zachód i północ od Dzierzgonia rozciągały się obszary podporządkowane początkowo władzy komturów w Zantyrze i Fiszwie, potem — w Malborku. Podległość administracyjna tych terytoriów na przełomie XIII—XIV w. ulegała częstym, nie zawsze uchwytnym zmianom, wymagającym dalszych pogłębionych badań. Wskazuje na to wymownie przykład nie do końca możliwej do wyjaśnienia przynależności obszarów byłego komturstwa fiszewskiego na przełomie XIII i XIV w. Między 1320 a 1335 r. wchodziły one w skład komturstwa dzierzgońskiego, a po tej ostatniej dacie zostały rozdzielone między ośrodki w Elblągu i Dzierzgoniu — Pr. Ub. II, nr 296; Pr. Ub. III/1, nr 7; por. A. Semrau, op. cit., ss. 2–5.

23 Pr. Ub. II, nr 60. Urzędnik ten był wymieniany w dokumentach jeszcze wielokrotnie: 29 IX 1324, 25 I 1325 (jako „procurator”), 13 VII 1335 (jako „der alte scheffer”) i 22 VII 1339 r. — Pr. Ub. II, nr 486, nr 497; Pr. Ub. III/1, nr 7, nr 258. Czy mieliśmy tu najwcześniejsze informacje o administratorze zakonnym zajmującym się operacjami handlowymi komturstwa dzierzgońskiego? Prawdopodobnie tak. Na temat działalności szafarzy zakonnych por. R. Czaja, *Miasta pruskie a zakon krzyżacki. Studia nad stosunkami między miastem a władzą terytorialną w późnym średniowieczu*, Toruń 1999, s. 115 i n.

24 Pr. Ub. II, nr 307. Odtąd prokuratorzy w Przezmarku wymieniani byli w dokumentach stale, awansując w drugiej połowie XIV w. do roli wójtów. Ich siedziba stała się natomiast najważniejszym ośrodkiem administracyjnym na obszarze komturstwa po Dzierzgoniu — por. M. Armgart, op. cit., s. 108.

25 Na temat lokacji Hawy por. K. Kasiske, op. cit., s. 32.

gospodarcze — nadmiernie eksponowane dotychczas w starszej literaturze przedmiotu — ile polityczne.

Kronikarz krzyżacki Piotr z Dusburga zamieścił w swoim dziele informacje o dwóch napadach Litwinów na ziemię lubawską (w 1302 i 1303 r.), które odpierali „bracia z Dzierzgonia”²⁶. Nie było w tym przekazie ani słowa o biskupach chełmińskich, do których przecież, począwszy od końca lat pięćdziesiątych XIII w., należała większość tych obszarów. Dokładnie dwa lata później (1305) komtur dzierzgoński Sieghard von Schwarzburg lokował miasto Iławę²⁷. Pierwszy tamtejszy urzędnik z tytułem prokuratora²⁸ został najprawdopodobniej powołany po czerwcu 1317 r.²⁹ Widać stąd, że Zakon wcześniej zainteresował się obszarami, które znajdowały się w bezpośrednim sąsiedztwie władztwa terytorialnego pasterzy chełmińskich.

W datowanej na lata 1320—1321 skardze biskupa chełmińskiego Mikołaja na Krzyżaków, nie wiadomo niestety do kogo adresowanej, znalazła się informacja o tym, że ci ostatni w nieokreślonej bliżej przeszłości³⁰ zagarnęli z władztwa biskupiego pas ziemi między Osą i Drwęcą w okolicach Nowego Miasta i bardziej na północ koło Kisielic (Freistadt) i Iławy, na którym miało znajdować się 14 parafii³¹. Chodzi tu najprawdopodobniej o obszary między Kisielicami i Biskupcem (Bischofsweder) a Nowym Miastem (Neumark). Te ostatnie zagarnął — jak się wydaje — komtur ziemi chełmińskiej. On bowiem w 1325 r. nadał Nowemu Miastu przywilej lokacyjny³². Natomiast terytorium położone między Iławą a Biskupcem przejął — najpóźniej w 1316 r. — komtur

26 Dusburg, s. 167, 169—170.

27 O czym jest mowa w odnowieniu lokacji dokonany 11 VI 1317 r. przez komtura dzierzgońskiego Luthera von Braunschweig — Pr. Ub. II, nr 183.

28 A. Semrau zauważył, że w latach dwudziestych XIV w. władze zakonne wahały się w kwestii wyboru siedziby prokuratora dla tego obszaru między Iławą a Gromotami (Gramten). Miałoby za tym przemawiać określenie w dokumentach drugiego tamtejszego urzędnika — Conrada — raz jako prokuratora w Iławie, to znów jako prokuratora w Gromotach — Pr. Ub. II, nr 306, nr 392, nr 416, nr 486, nr 494, nr 499, nr 516, nr 621, nr 624; por. A. Semrau, *Die Siedlungen im Kammeramt Kerpau (später Liebemühl) — Komturei Christburg — im Mittelalter*, Mitteilungen des Copernicus Vereins für Wissenschaft u. Kunst zu Thorn, 1935, Bd. 43, ss. 18—20.

29 W liście świadków dokumentu odnowienia przywileju lokacyjnego dla Iławy z 11 VI 1317 r. był wymieniony „frater Henricus de Plauen” — Pr. Ub. II, nr 183. Ten sam w dyplomie rozszerzenia postanowień przywileju lokacyjnego dla wsi Wonna (Wonno), położonej w odległości 9 km na południowy zachód od Iławy, wydany przez komtura dzierzgońskiego Luthera von Braunschweig 24 lub 25 lutego 1320 r., wystąpił już jako „pfleger zu der Eylau” — Pr. Ub. II, nr 269. Natomiast w odnowieniu przywileju lokacyjnego Zalewa (Saalfeld), wydany 21 XII 1320 r. również przez komtura dzierzgońskiego Luthera von Braunschweig, Henryk von Plauen prokurator iławski wystąpił obok swojego kompana Berengara von Schowenfurst — Pr. Ub. II, nr 306. Wymienienie w liście świadków dokumentu dwóch urzędników z podrzędnego ośrodka administracyjnego, podległego władzy sąsiedniego komturstwa, jest przypadkiem bardzo rzadkim w praktyce funkcjonowania władzy terytorialnej państwa zakonnego. Zwłaszcza gdy jednego z tych urzędników określano jako kompana prokuratora. Świadczy to bez wyjątku o szczególnej randze takiego ośrodka administracyjnego w ramach komturstwa.

30 Prawdopodobnie między 1311 a 1319 r. Wówczas biskupstwo było nie obsadzone. Wybrany bowiem na ten urząd w 1311 r. duchowny krzyżacki, kanonik chełmiński Eberhard nie uzyskał zatwierdzenia arcybiskupa rzymskiego i nie mogąc objąć diecezji zmarł najprawdopodobniej na przełomie 1316 i 1317 r. — por. A. Radziwiński, op. cit., s. 151.

31 U. C., nr 188; A. Radziwiński, op. cit., s. 74.

32 Dusburg, s. 193.

dzierzgoński³³. Oczywiście Krzyżacy nie zwrócili biskupom tych posiadłości. Co więcej, między 1325 a 1334 r. obszary znajdujące się między Iławą a Biskupcem zostały wyłączone spod władzy komtura dzierzgońskiego i połączone z posiadłościami z okolic Nowego Miasta. Te z kolei wydzielono z terytoriów likwidowanego właśnie komturstwa ziemi chełmińskiej i utworzono nową jednostkę administracyjną — początkowo komturstwo (1334), później wójtostwo nowomiejskie (1343), którego siedzibę po tej ostatniej dacie przeniesiono ostatecznie do Bratiana³⁴. Charakterystyczne jest więc to, że najprawdopodobniej większa część obszarów tej nowo utworzonej jednostki administracyjnej została przez Krzyżaków wykrojona w latach 1311—1319 z władztwa terytorialnego biskupów chełmińskich.

Kolejnym obszarem w ramach komturstwa dzierzgońskiego, którego zasiedlanie miało niebagatelny wpływ na rozwój późniejszej zakonnej struktury zarządzania na omawianych terytoriach, była południowa część ziemi sasińskiej³⁵. Co ciekawe, założenie na tym obszarze nowego urzędu o randze prokuratora z siedzibą w Dąbrównie (1316) wyprzedziło w czasie właściwą kolonizację³⁶. Ta ostatnia zaś początkowo — co jest również szczególnie charakterystyczne — była prowadzona przez rycerstwo z sąsiednich terytoriów, zwłaszcza z ziemi chełmińskiej, któremu władze zakonne nadawały wielkie posiadłości ziemskie w zamian za określoną służbę wojskową³⁷. Największe tego typu nadanie (1440 łanów) zostało dokonane 15 sierpnia 1321 r. przez mistrza krajowego Fryderyka von Wildenberg dla rycerzy Piotra z Leszcza (Heselecht) i Konrada z Wądzyna (Wanzen)³⁸. Nie bez związku z osadnictwem rycerskim musiał pozostawać fakt, że wcześniejszego prokuratora w Dąbrównie zastąpił zakonny urzędnik w randze wójta (po raz pierwszy wzmiankowany w dokumencie z 15 sierpnia 1323 r.)³⁹. Jest całkiem prawdopodobne, że z racji intensywnie rozwijającego się osadnictwa rycerskiego począwszy od lat dwudziestych XIV w., właśnie Dąbrówno wyznaczono na miejsce zwoływania sądu ziemskiego dla obszarów ziemi sasińskiej, którego obradom przewodniczył tamtejszy wójt zakonny⁴⁰. Późniejsze źródła wskazują na to, że do momentu wykreowania na

33 Chodzi tu o obszary, na których między 1316 a 1325 r. były przez komtura dzierzgońskiego lokowane wie: Radomno, Jamielnik, Wonno, Mózgowo, Szwarcenowo i Krotoszyny — por. S. Józwiak, *Powstanie*, ss. 235—236.

34 S. Józwiak, *Powstanie*, ss. 233—238. Warto tu zwrócić uwagę na fakt, że jednym z bardziej istotnych zadań, które spoczywały na barkach wójta bratiańskiego, była organizacja polowań dla wielkiego mistrza i wysokich hierarchów Zakonu. A przecież wcześniej w dokumentach wydawanych w lub dla okolic Iławy wśród świadków pojawiali się urzędnicy określane mianem „Jegermeister” (po raz ostatni w dyplomie z 29 VI 1328 r. — Pr. Ub. II, nr 624). Wszystko wskazuje więc na to, że tę „specjalizację” przejęli po 1334 r. zwierzchnicy nowo utworzonej jednostki administracyjnej.

35 Na temat zasięgu terytorialnego ziemi sasińskiej por. K. Kasiske, op. cit., s. 76 i n.

36 W dokumencie rozszerzenia przywilejów dla Dzierzgonia, wystawionym przez tamtejszego komtura Luthera von Braunschweig 11 VI 1316 r., świadcował „frater Berengerus de Meldingen provisor domus in Ilienburg” — Pr. Ub. II, nr 153.

37 Por. K. Kasiske, op. cit., ss. 76—78.

38 Pr. Ub. II, nr 363. Nadane posiadłości rozciągały się na wschód od Dąbrówna, a ich granice zostały dokładnie określone przez E. Maschkego, op. cit., ss. 22—28.

39 „Bruder Rutchter voyt von Gilgenburg” — Pr. Ub. II, nr 416.

40 Wczesnym tego odzwierciedleniem jest treść dokumentu z 11 XI 1328 r., wydanego — jak się wydaje — w Dąbrównie, mocą którego rycerze Jodutha i Walithin, zwany Lipgow, przekazali sołtysowi Mikołajowi von Rosenberg na lokację otrzymane od komtura dzierzgońskiego 90 łanów w Lipowie (Leip — miejscowość położona

przełomie 1340/1341 r. z południowej części ziemi sasińskiej, podległej do tego czasu władzy zarządców dierzgońskich, komturstwa ostródzkiego, wójtowie zakonni w Dąbrównie byli najważniejszymi urzędnikami na terytorium omawianej jednostki administracyjnej. W dokumencie nadania rycerzowi Stefanowi von Russenau 80 łanów w Gródkach (Grodtken — miejscowość położona w odległości 11 km na zachód od Działdowa), wydanym 11 listopada 1334 r. przez wielkiego szatnego i komtura dierzgońskiego Günthera von Schwarzburg, wśród świadków wystąpili m.in.: „brudir Alfrich Schencke, voith von Ilgenburg, bruder Albrecht Behme sien compan”⁴¹. Z kolei w dokumencie potwierdzenia nadania rycerzowi Janowi 80 łanów w Szczuplinach (Schzuplien — miejscowość położona w odległości 6 km na południowy zachód od Dąbrówna), wystawionym 4 kwietnia 1338 r. przez wielkiego szatnego i komtura dierzgońskiego Hartunga von Sonnenborn, w liście świadków pojawili się m.in.: „bruder Gunter Snosil unser vogt von Gilgenburg — —, bruder Herman komturscompan zu Ilgenburg”⁴². Natomiast w dokumencie nadania dla niejakich Maneke, Nassute i Jone 60 łanów w Mańkach (Manchengut)⁴³ w zamian za cztery służby rycerskie i świadczenia zbożowe, wydanym w dniach 17—18 października 1340 r. przez wielkiego szatnego i komtura dierzgońskiego Aleksandra von Kornre, w liście świadków byli m.in. wymienieni: „bruder Heynrich von Mentcz unser voyth von Ylienburg — —, bruder Frederich der alde voyt von Ylienburgk”⁴⁴.

w odległości 18 km na południowy wschód od Iławy). Listę świadków tego dokumentu otwierał wójt z Dąbrówna Rüdger (jedeny urzędnik zakonny), a dalej wymieniono rycerzy: Gunthona i Jana z Zajączek (Hansenberg), Łedikina z Grabowa (Grabau) i Ulrycha z Tułodziada (Taulensee) — Pr. Ub. II, nr 631. Ten sam („Rutcherus de Altana advocatus in Ilgenburg”) pojawił się wśród świadków dokumentu wystawionego 3 XII 1330 r. w Świętomiejscu (Heiligenbeil), mocą którego komtur bałgijski i wójt natangijski Dietrich von Altenburg wydał wyrok w sprawie zabójstwa dokonanego przez rycerza Jana z Dobrych (Döbern — miejscowość położona w odległości 13 km na zachód od Ornety) na niejakim Janie von Kolberg — Pr. Ub. II, nr 704. Czy uczestnictwo wójty z Dąbrówna w tym procesie wynikało z faktu pochodzenia zamordowanego z obszarów podległych jego władzy? Jest to możliwe. Fakt zwoływania sądu ziemskiego do Dąbrówna potwierdzają późniejsze źródła. Spór o dobra we wsi Zielona, położonej w odległości 5 km na północny wschód od Żuromina (Zawkrze), został rozstrzygnięty 30 XI 1393 r. „in dem lantgehetem dinge czu Ilgenburg”, któremu przewodniczył wójt działdowski Eberhard Swende — Schöppenbuch des Landgerichts zu Gilgenburg, später zu Hohenstein (1384—1519) — Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin—Dahlem, Abt. XX, Ordensfolianten (dalej: O. F.), nr 896, s. 6. Obecność tego ostatniego była efektem zmian administracyjnych, które w tym czasie przeprowadzili Krzyżacy na omawianych obszarach (będzie o tym mowa w dalszej części prowadzonych tu rozważań). Analogiczną rolę jak wójt z Dąbrówna w pierwszej połowie XIV w., odgrywali w nieco późniejszym okresie wójt lipieniński dla ziemi chełmińskiej oraz wójt bobrownicki dla zajętych przez Zakon na na przełomie XIV i XV w. terytoriów ziemi dobrzyńskiej — por. S. Józwiak, *Przeobrażenia*, ss. 17—18, 33.

41 Pr. Ub. II, nr 859.

42 Pr. Ub. III/1, nr 156; U. C., nr 260. Dokument ten zachował się w dwóch późnych, osiemnastowiecznych odpisach. Wspomniani urzędnicy w kopii łacińskojęzycznej to: „frater Güntherus Snosil, prefectus noster in Gilgenburgk — —, frater Kunemundus collega in Gilgenburgk”. Jakkolwiek by nie traktować funkcji „komturscompan” czy „collega”, nie można zaprzeczyć, że w odniesieniu do Dąbrówna była mowa aż o dwóch urzędnikach, co wskazywałoby na ówczesną wyjątkową rangę administracyjną tego ośrodka w ramach komturstwa dierzgońskiego.

43 Miejscowość położona w odległości 20 km na południowy wschód od Ostródy.

44 Pr. Ub. III/1, nr 330. Fryderyk, określane w tym dokumencie mianem „der alde voyt von Ylienburgk”, jako sprawujący urząd wójty w Dąbrównie został wymieniony w dyplomie z 22 VII 1339 r. — Pr. Ub. III/1, nr 258. W *Preußisches Urkundenbuch* pod datą 13 VII 1342 r. wydawcy zamieścili dokument nadania przez wielkiego szatnego i komtura dierzgońskiego Aleksandra von Kornre przywileju lokacyjnego na prawie chełmińskim dla wsi Słonecznik (Sonnenborn — położona w odległości 16 km na północny zachód od Ostródy). W liście świadków tego

Przedstawione źródła wskazują jednoznacznie na szczególną rolę Dąbrówna w terytorialnym systemie zarządzania komturstwa dzierzgońskiego w latach trzydziestych XIV w.

Kolejnym obszarem wzmoczonego osadnictwa w ramach omawianej jednostki administracyjnej był począwszy od końca lat dwudziestych XIV w. okręg lokowanej prawdopodobnie w 1329 r. Ostródy⁴⁵. W tym właśnie okresie władze zakonne dostrzegły już konieczność wytyczenia dokładnych linii granicznych między terytoriami podległymi ośrodkom w Elblągu i Dzierzgoniu⁴⁶. Z treści przekazów źródłowych dotyczących tego podziału wynika, że niedługo przed 1331 r. ówczesni komturzy: dzierzgoński — Luther von Braunschweig (który — jak wynika ze źródeł — był chyba promotorem całej akcji) i elbląski — Herman von Oppen polecili bratu Fryderykowi von Libenzell⁴⁷ dokonanie wytyczenia granic między zarządzanymi przez nich jednostkami administracyjnymi. W międzyczasie Luther von Braunschweig został wybrany na wielkiego mistrza i zatwierdził dokonane przez Fryderyka von Libenzell rozgraniczenia na

dypłomu został m.in. wymieniony „bruder Frederich voyt von Ylenburg” — Pr. Ub. III/2, nr 478. W tym czasie jednak nie było już urzędnika tej rangi, gdyż po wydzieleniu na przełomie 1340 i 1341 r. komturstwa ostródzkiego, Dąbrówno znalazło się w granicach nowej jednostki administracyjnej, a rezydujący tam urzędnik nie był już wójtem lecz prokuratorem — por. dalsze rozważania. Lista świadków dokumentu rzekomo z 13 VII 1342 r. odpowiadałaby tej z dypłomu z 22 VII 1339 r., prawdopodobnie więc na ten rok należałoby przesunąć jego datację.

45 Na temat rozbieżności w kwestii daty lokacji Ostródy por. K. Kasiske, op. cit., s. 50, 77.

46 Dokładne wytyczenie linii granicznych sąsiadujących ze sobą jednostek administracji zakonnej musiało więc odbywać się dopiero z chwilą wzmoczonego rozwoju osadnictwa przylegających do nich terytoriów. Można by więc z tego wnioskować, że nowo zakładanym komturstwom czy wójtostwom dokładne granice linearne wytyczano tylko na odcinkach zasiedlonych. Na ten temat w odniesieniu do ziemi chełmińskiej por. S. Józwiak, *Powstanie*, ss. 13—15.

47 Fryderyk von Libenzell to bardzo ciekawa postać. W latach 1300—1303 pełnił on dowodnie funkcję kompana komtura elbląskiego — Pr. Ub. I/2, nr 738, nr 796. Następnie w 1315 r. był kompanem komtura dzierzgońskiego, w 1318 r. — komturem ragneckim, a w latach 1321—1323 przebywał jako brat — rycerz w konwencji pokarmińskiej — Pr. Ub. II, nr 145, nr 222, nr 331; *Urkundliche Zeugnisse*, w: U. Niess, *Hochmeister Karl von Trier (1311—1324). Stationen einer Karriere im Deutschen Orden*, Marburg 1992, nr 25. *Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens*, hrsg. v. U. Arnold, Bd. 47. W latach 1326—1329 Fryderyk von Libenzell był wójtem biskupa warmińskiego — C.D.W. I, nr 224, nr 245. Pełniąc tę funkcję dokonał wraz z komturem dzierzgońskim Lutherem von Braunschweig 29 IX 1326 r. rozgraniczenia terytoriów Barcji i Natangii między komturstwa w Baldze i Pokarminie — C.D.W. I, nr 230. Natomiast niedługo przed 1331 r. już jako brat rycerz bez funkcji dokonał omawianego tutaj rozgraniczenia terytoriów komturstw elbląskiego i dzierzgońskiego — Pr. Ub. II, nr 740. W latach 1331—1333 Fryderyk von Libenzell sprawował urząd komtura golubskiego — *Urkundenbuch des Bisthums Samland*, hrsg. v. C. P. Woelky u. H. Mendthal, Leipzig 1891—1905 (dalej: U.B.S.), H. 1, nr 270, nr 281. Pełniąc tę funkcję wyznaczył wraz z Siegharden von Schwarzburg, komturem grudziądzkim, granice między posiadłościami Zakonu a władztwem terytorialnym biskupów sambijskich — U.B.S., nr 270. Wreszcie między 1336 a 1340 r. był on w źródłach wymieniany jako brat rycerz w konwencji królewieckim — Pr. Ub. III/1, nr 54, nr 335. Jeszcze w dokumencie z 20 X 1340 r. wzmiankowano go jako jednego ze świadków strony krzyżackiej, potwierdzającego układ rozgraniczenia diecezji warmińskiej i sambijskiej — C.D.W. I, nr 311. Odtąd nie pojawiał się już w źródłach. Warto tu szczególnie podkreślić, że w przeciągu swojej czterdziestoletniej kariery w pruskiej gałęzi Zakonu Fryderyk von Libenzell wyspecjalizował się w rozgraniczaniu terytoriów. Z racji swojego wieku znał osobiście wielu późniejszych wysokich hierarchów. Przykładowo w 1315 r. był on kompanem komtura dzierzgońskiego Luthera von Braunschweig — późniejszego wielkiego mistrza. Jako komtur ragnecki w 1318 r. miał wśród braci w podległym mu konwencji Henryka Dusemera, rozpoczynającego dopiero karierę. Po niemal dwudziestu latach u tego ostatniego — już jako wielkiego marszałka, zwierzchnika konwentu królewieckiego — spędził ostatnie lata swojego życia. Wszystkie te fakty wskazują na wybitną rolę jaką Fryderyk von Libenzell odgrywał w pierwszej połowie XIV w. wśród zakonnych rycerzy w Prusach.

obszarze między Morągiem a Ostródą⁴⁸. Linia graniczna przebiegała na wschód od dzisiejszej miejscowości Wilamówka, rzeczką Drelą na północ od wsi Wenecja i Bożęcin. Dalej północnymi brzegami jezior Ruś i Gil, rzeczką Taborzanką i południowymi brzegami jeziora Tabórz. Tutaj granica skręcała na wschód i przebiegała na południe od miejscowości Molza, południowymi brzegami jeziora Łoby, na północ od wsi Łopkójny i południowymi brzegami jeziora Łęgutę dochodziła do Pasłęki. Następnie w górę tej rzeki aż do jeziora Sarąg⁴⁹.

Pierwszy zakonny urzędnik w Ostródzie (z tytułem prokuratora) pojawił się w liście świadków dokumentu odnowienia nadania 80 łanów w Ornowie (Arnau) i Morlinach (Mörten — obie miejscowości na południe od Ostródy) oraz dwóch jezior i 60 łanów w Glaznotach (Marienfelde — 19 km na południowy zachód od Ostródy) dla Prusów Glabune i Glausote, wystawionym 6 stycznia 1332 r. przez wielkiego szatnego i komtura dzierzgońskiego Günthera von Schwarzburg⁵⁰. Ciekawa jest zbieżność czasowa między ostatecznym wytyczeniem granic między zakonnymi ośrodkami w Elblągu i Dzierzgoniu a pojawieniem się pierwszego administratora w Ostródzie. Kolejny tamtejszy urzędnik był wymieniony w trzech dokumentach wystawionych przez wielkiego szatnego i komtura dzierzgońskiego Günthera von Schwarzburg 25 maja 1333 i 11 listopada 1334 r.⁵¹ Wreszcie we wspomnianym już wyżej dyplomie z 4 kwietnia 1338 r. wśród świadków był wzmiankowany następny administrator ostródzki „bruder Hartwich compan zu Osterode”⁵². Pierwszy natomiast komtur ostródzki — Henryk von Meicz (Mencz) — pojawił się w liście świadków układu zawartego 26 sierpnia 1341 r. między władzami zakonnymi a biskupem warmińskim, ustalającego przebieg spornego odcinka granicy między nowo utworzonym komturstwem a władztwem terytorialnym biskupów w okolicy wsi Kurki (Kurken), leżącej w odległości 14 km na południowy wschód od Olsztyńka⁵³.

Jak dotychczas nie przeprowadzono wnikliwych badań nad genezą tej nowo założonej między 17—18 października 1340 a 26 sierpnia 1341 r.⁵⁴ krzyżackiej jednostki administracyjnej. A przecież zachowane źródła pozwalają dokonać w tej kwestii kilku istotnych spostrzeżeń.

48 Pr. Ub. II, nr 728, nr 740; A. Semrau, *Die Grenzen der Landschaft Pomezanien*, Mitteilungen des Copernicus-Vereins für Wissenschaft u. Kunst zu Thorn, 1933, Bd. 41, s. 177.

49 Pr. Ub. II, nr 740. Rekonstrukcję tych granic w nazewnictwie niemieckim przedstawił A. Semrau, *Die Grenzen*, s. 177.

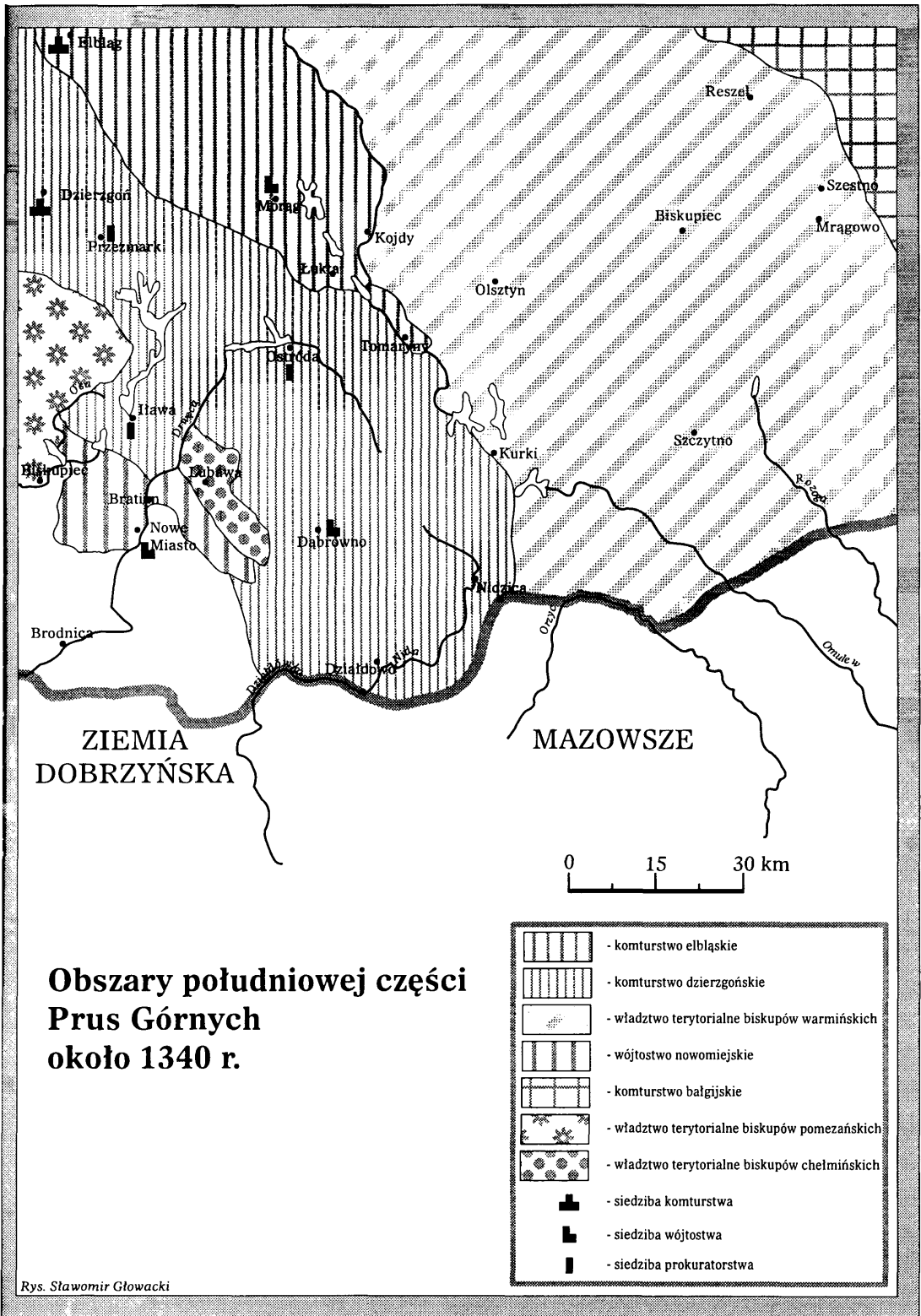
50 „Bruder Olbrecht Pruse pfleger czu Osterode” — Pr. Ub. II, nr 749.

51 „Bruder Herman pfleger czu Osterode” — Pr. Ub. II, nr 782, nr 858, nr 859.

52 Pr. Ub. III/1, nr 156. W odpisie łacińskojęzycznym: „frater Hartungus collega Osterodensis” — U. C., nr 260. Trudno tu rozstrzygnąć, czy — wobec rozbieżności w obu źródłach lekcji imienia i funkcji — był on rezydującym w Ostródzie kompanem komtura dzierzgońskiego czy może tamtejszym prokuratorem. Z pewnością jednak nie da się zaprzeczyć, że w 1338 r. istniał jakiś zakonny urząd w Ostródzie, czego nie zauważyli ani Kinya Abe ani Bernhart Jähnig — por. K. Abe, *Die Komturei Osterode des Deutschen Ordens in Preussen 1341—1525*, Berlin 1972, s. 16; B. Jähnig, *Die Osteroder Komture des Deutschen Ordens und ihre Laufbahnen*, Zeitschrift für Ostforschung, 1987, Bd. 36, H. 3, s. 385.

53 C.D.W. II, nr 10; Pr. Ub. III/1, nr 401.

54 W dokumencie z 17—18 X 1340 r. późniejszy pierwszy znany komtur ostródzki Henryk von Meicz (Mencz) pełnił jeszcze funkcję wójta w Dąbrównie, natomiast w dyplomie z 26 VIII 1341 r. był już określanym jako zwierzchnik nowo powołanej jednostki administracyjnej — Pr. Ub. III/1, nr 330; C.D.W. II, nr 10; Pr. Ub. III/1, nr 401.

Rys. Sławomir Głowacki

Przede wszystkim odnosi się wrażenie, że władze zakonne do ostatniej chwili nosiły się z zamiarem ulokowania siedziby nowego komturstwa nie w Ostródzie a w Dąbrównie. Powyżej była już mowa o roli, jaką odgrywał ten ostatni ośrodek w latach trzydziestych XIV w. w strukturze administracyjnej komturstwa dzierzgońskiego. Do tego dochodzą jeszcze bardzo ważne informacje z dwóch źródeł dyplomatycznych. Na mocy dokumentu wydanego 22 lipca 1339 r. wielki szatny i komtur dzierzgoński Aleksander von Kornre nadał mierniczemu Janowi z Zajączek (Hansenberg) 30 łanów leżących w sąsiedztwie posiadanych już przez niego dóbr w zamian za trzy rodzaje świadczeń: jedną służbę rycerską w zbroi na wezwanie braci z Dzierzgonia, prowadzenie pomiarów dóbr w ziemi sasińskiej i coroczne czynsze przekazywane „uf daz huz zu Ylienburc”⁵⁵. Nie był to odosobniony przypadek takiego rozdziału świadczeń. We wspomnianym już wyżej dokumencie nadania 60 łanów w Mańkach dla niejakiich Maneke, Nassute i Jone, wydanym 17—18 października 1340 r. przez wielkiego szatnego i komtura dzierzgońskiego Aleksandra von Kornre, zaznaczono, że w zamian za otrzymane dobra byli oni zobowiązani do czterech służb rycerskich oraz do corocznych świadczeń zbożowych, które powinni przekazywać „unszerem huse zcu Ylienburgk”⁵⁶. Autorowi niniejszego opracowania nie są znane poza jednym wyjątkiem⁵⁷ krzyżackie źródła dokumentowe, które wyraźnie zobowiązywałyby odbiorców nadań do przekazywania świadczeń gdzie indziej niż do siedziby wystawcy, głównego zakonnego zarządcy danego terytorium (w ogromnej większości przypadków — miejscowego komtura). Czyż więc treść obu przytoczonych dokumentów z 1339 i 1340 r. nie wskazywałaby na przygotowywanie gospodarczych podstaw dla funkcjonowania nowego konwentu z siedzibą w Dąbrównie? Ostróda przecież do tego czasu nie odgrywała większej roli w systemie administracyjnym komturstwa dzierzgońskiego (zaledwie pięć wzmianek o tamtejszych urzędnikach, w tym ostatnia z 1338 r.). Dąbrówno posiadało również najprawdopodobniej odpowiedniejszą siedzibę dla osadzenia tam konwentu. Warto zwrócić uwagę na fakt, że dokument z 3 kwietnia 1328 r. został przez komtura dzierzgońskiego wystawiony „off unszerm hausze Ilgenburg”⁵⁸, natomiast o jakiegokolwiek siedzibie zakonnej w Ostródzie przed 1341 r.

55 Pr. Ub. III/1, nr 258.

56 Pr. Ub. III/1, nr 330.

57 Wyjątek ten odnosi się do treści źródła, które będą dokładnie analizowane w prowadzonych tu dalszych rozważaniach. W odnowieniu dokumentu lokacyjnego dla wsi Tomaryny (Thomareinen), położonej w odległości 17 km na północny zachód od Olsztynka, wydanym 20 VII 1395 r. w Morażu, wystawca — wielki szpitalnik i komtur elbląski Zygfryd Walpot von Bassenheim — polecił jej mieszkańcom przekazywać coroczne świadczenia zbożowe „ken Morunge unserm huse” — Archiwum Państwowe w Gdańsku, Księga Komturstwa Elbląskiego (dalej: K.K.E.), sygn. 369, 1, nr 2077, s. 236.

58 Pr. Ub. II, nr 624. Historycy sztuki i archeolodzy spierają się zarówno o miejsce w którym znajdowała się krzyżacka warownia w Dąbrównie, jak i o datę jej powstania. W starszej literaturze przedmiotu przyjmowano, że znajdowała się ona w północno-wschodnim narożniku miasta, w miejscu późniejszego pałacu Finckensteinów — B. Guerqjun, *Zamki w Polsce*, Warszawa 1984, s. 141. W 1959 r. odkryto relikty warowni o rozmiarach 25 × 25 metrów w odległości około 100 metrów na północny zachód od murów miasta. Obiekt ten datowano bardzo ogólnie na lata 1326—1410 — T. Oracki, *Dzieje Dąbrówna*, w: *Ostróda. Z dziejów miasta i okolic*, red. E. Kulig [i in.], Olsztyn 1976, s. 126. W późniejszym czasie zakwestionowano fakt istnienia w granicach historycznego miasta jakiegokolwiek zamku średniowiecznego — T. Poklewski, *Dąbrówno w komturii dzierzgońskiej. Praktyka zakładania miasta w państwie krzyżackim*, Sprawozdania z posiedzeń Komisji Naukowych PAN, 1991, t. 35, z. 1—2,

**Obszary południowej części
Prus Górnych
około 1360 r.**

- - komturstwo elbląskie
- - komturstwo dzierzgońskie
- - władztwo terytorialne biskupów warmińskich
- - wójtostwo bratiańskie
- - komturstwo bałgajskie
- - władztwo terytorialne biskupów pomezańskich
- - władztwo terytorialne biskupów chełmińskich
- - komturstwo ostródzkie
- - siedziba komturstwa
- - siedziba wójtostwa
- - siedziba prokuratorstwa

Rys. Sławomir Głowacki

nie ma w źródłach mowy. Być może na taką a nie inną decyzję władz krzyżackich, reprezentowanych przez kapitułę, najwyższych hierarchów i wielkiego mistrza Dietricha von Altenburg, wpłynęło zbyt bliskie położenie Dąbrówna w stosunku do granicy mazowieckiej, często nawiedzanej przez napady Litwinów, co nie zapewniałoby nowo powstałemu konwentowi wystarczającego bezpieczeństwa⁵⁹. Być może były i inne powody natury wewnętrznej, które niestety pozostają nieznane. W każdym razie decyzja była podjęta bardzo szybko i ostatecznie.

Skąd wywodzili się urzędnicy w nowo utworzonym konwencie? Częściowo oczywiście z sąsiedniej jednostki administracyjnej. Pierwszym komturem został tam były wójt z Dąbrówna. Razem z nim do Ostródy zostali skierowani Henryk von der Grüne⁶⁰ i prawdopodobnie Günter Snozil⁶¹. Znane są jednak przejścia w odwrotnym kierunku. Wymieniony w dokumencie z 2 lutego 1343 r. wśród świadków z konwentu ostródzkiego Hubert von Machwicz znalazł się w dyplomie z 20 stycznia 1346 r. między braćmi z konwentu dzierzgońskiego⁶². Ciekawa jest kariera Ruprechta von Werberg. Począwszy od 21 stycznia 1326 r. występował on jako zwykły brat, później — kompan komtura i rybicki w Karnitach (Karnitten)⁶³ w konwencie dzierzgońskim. Wreszcie w 1350 r. pojawił się on wśród braci w Ostródzie, gdzie po raz ostatni wymieniono go w dokumencie z 23 sierpnia 1351 r.⁶⁴ Odnosiłoby się wrażenie, że został on tam skierowany pod koniec swojego życia po zwolnieniu z pełnionych dotychczas funkcji urzędniczych.

Jakie obszary weszły w skład tej nowo wydzielonej jednostki administracyjnej? Cała południowa część byłego komturstwa dzierzgońskiego, ograniczona od zachodu władztwem terytorialnym biskupów chełmińskich (ziemia lubawska)⁶⁵, a od wschodu ziemiami, które w przyszłości Krzyżacy podporządkują prokuratorom szczycieńskim⁶⁶. Komturom ostródzkim podlegali urzędnicy niższej rangi

s. 211; A. Nowakowski [rec.], Marian Biskup, *Wojny Polski z Zakonem Krzyżackim (1308—1521)*, Gdańsk 1993, *Zapiski Historyczne*, 1996, R. 61, z. 1, s. 125. Nie przebadano jednak dokładnie odkrytego w 1959 r. obiektu. W świetle prowadzonych tu wywodów byłby to więc jeden z pilniejszych postulatów badawczych na przyszłość.

59 Warto zauważyć, że powstałe w 1342—1343 r. komturstwa w Sątocznie i Wystruci zostały zlikwidowane w 1347 r. w efekcie drugogocących najazdów litewskich — por. S. Józwiak, *Przekształcenia administracyjne na południowo-wschodnich rubieżach państwa krzyżackiego w latach czterdziestych XIV wieku*, *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, 1999, nr 1, ss. 3—15.

60 Jeszcze 15 VI 1340 r. był on wymieniony wśród braci konwentu dzierzgońskiego — Pr. Ub. III/1, nr 304. Już jednak w dokumencie komtura ostródzkiego z 23 IV 1347 r. był on określony jako „unser mühlmeister” — Pr. Ub. IV, nr 161. Należy tu wspomnieć, że kilku braci z konwentu dzierzgońskiego w 1337 r. zostało również oddelegowanych do obsadzenia powstałego wówczas komturstwa brodnickiego. Dowodnie byli to: Fryderyk von Spangenberg, który od 11 XI 1325 r. przebywał w konwencie dzierzgońskim pełniąc tam przez wiele lat funkcję komtura domowego — Pr. Ub. II, nr 534, nr 858 oraz Albrecht Pruse — pierwszy prokurator ostródzki wzmiankowany na tym urzędzie 6 I 1332 r. — Pr. Ub. II, nr 749, nr 861.

61 W 1338 r. pełnił on funkcję wójta w Dąbrównie, w 1339 r. — dzierzgońskiego komtura domowego — Pr. Ub. III/1, nr 156, nr 178, nr 258, natomiast w dokumencie z 2 II 1343 r. był wymieniony jako ostródzki komtur domowy — Pr. Ub. III/2, nr 538.

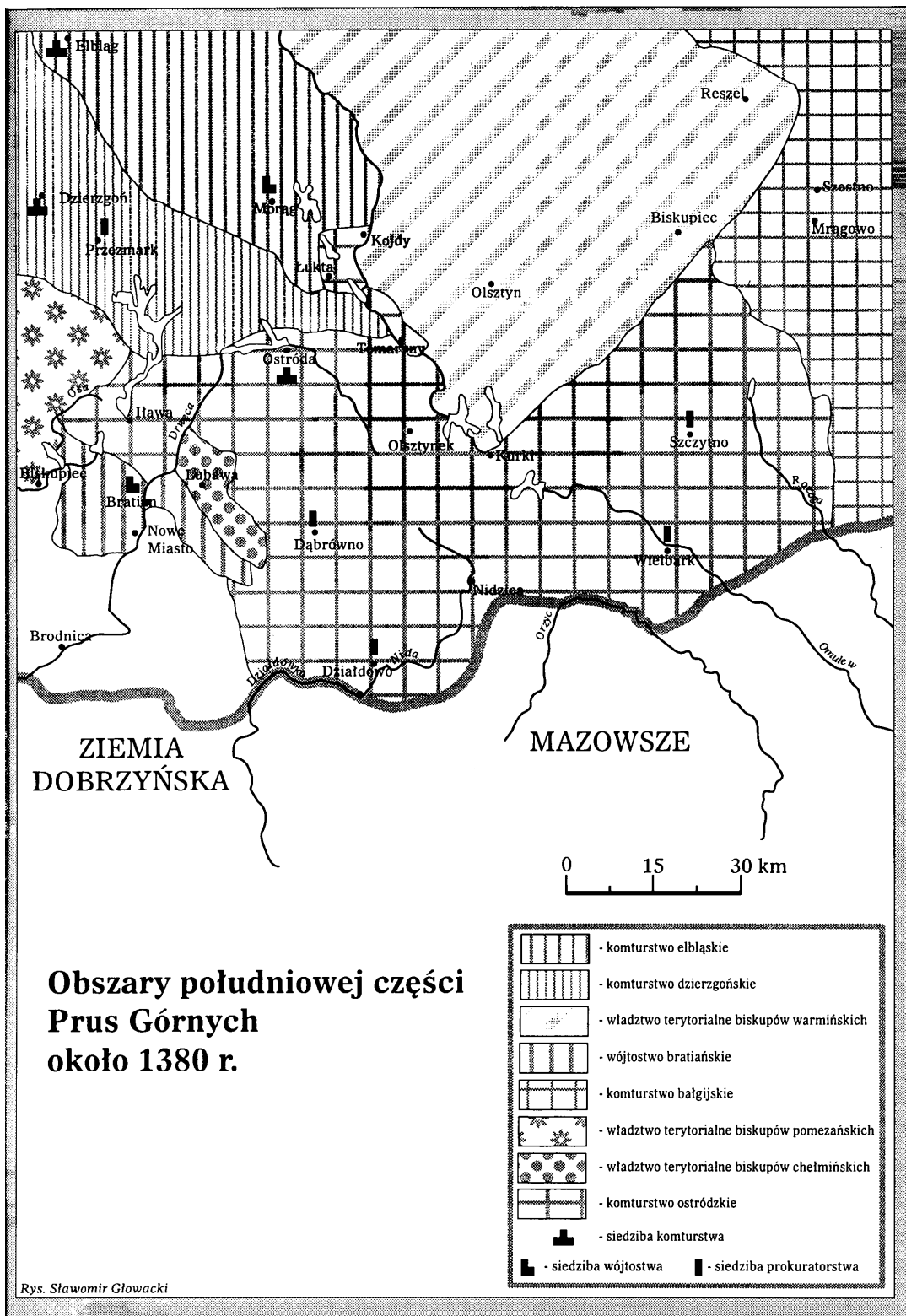
62 Pr. Ub. III/2, nr 538; Pr. Ub. IV, nr 4.

63 Miejscowość położona w odległości 16 km na północny zachód od Ostródy.

64 Pr. Ub. II, nr 545; Pr. Ub. IV, nr 332, nr 553, nr 684.

65 W skład komturstwa ostródzkiego włączono również na tym odcinku posiadłości wciśnięte między władztwa terytorialne biskupów pomezkańskich i chełmińskich z centrum w Iławie.

66 Na temat prokuratorstwa szczycieńskiego będzie mowa w dalszej części prowadzonych tu rozważań.

— prokuratorzy: iławski⁶⁷, dąbrówieński⁶⁸ i nowo powołany — działdowski⁶⁹.

24 listopada 1360 r. wielki szpitalnik i komtur elbląski Ortolf von Trier wydał w Szczytnie dokument, na mocy którego w sąsiedztwie warowni zakonnej⁷⁰ osadził szesnastu Polaków — bartników, którym udzielił zgody na prowadzenie rybołówstwa i polowań na okolicznych terenach⁷¹. W dyplomie tym po raz pierwszy pojawił się zakonny administrator ze Szczytna o randze prokuratora⁷². Treść tego źródła skłania do poszukania odpowiedzi na pytanie, od kiedy te obszary podlegały administracyjnie władzy komturów elbląskich.

Jak już wyżej wspomniano, urząd ten należał do najstarszych w państwie zakonnym⁷³. Dla tego wczesnego okresu nic jednak nie można powiedzieć na temat jego zasięgu terytorialnego, zwłaszcza w kierunku południowym. Być może pierwotnie władze zakonne planowały, że w przyszłości (po podboju Puszczy Galindzkiej) obszary podporządkowane komturstwu elbląskiemu będą rozciągały się do granic Mazowsza. Póki co jednak w 1251 i 1254 r. wyznaczono z grubsza władztwo terytorialne biskupów warmińskich, które najprawdopodobniej — decyzją wielkiego mistrza Anno von Sangershausen, podjętą przed 1274 r. — znacznie rozszerzono o obszary zdobytej właśnie Puszczy Galindzkiej⁷⁴. Czyżby więc Krzyżacy do początku lat czterdziestych XIV w. wyrażali brak zainteresowania tym terytorium? Trudno to oczywiście stwierdzić z całą pewnością, nie ma jednak żadnych dowodów na to, by obszary te były w tym czasie w jakiegokolwiek zależności od komturów elbląskich. Natomiast przed 1340 r. przy okazji wytyczania granic zaznaczali tam swoją obecność komturzy bałgijski i dzierzgoński. Mocą dokumentu wydanego 29 września 1326 r. w Gierdawach komtur dzierzgoński Luther von Braunschweig wraz z wójtem biskupa warmińskiego Fryderykiem von Libenzell ustalał granice między Natangią i Barcją, dzieląc przy okazji te terytoria między komturstwa w Bałdze i Pokarminie⁷⁵. Powstałe przed 1341 r. sprawozdanie nieznanego brata krzyżackiego z Natangii na temat przebiegu granic między Galindią (ze źródła nie wynika niestety komu podlegała) a Mazowszem, wspominało o tym, że „cetera mete inter predictos duas terras, scilicet fratrum et Masoviam, nostris Pruthenis

67 Urząd ten został zlikwidowany prawdopodobnie po 7 IV 1350 r. Być może jego kompetencje przejął pojawiający się stosunkowo często w źródłach — począwszy od 1347 r. — rybicki, nie wiadomo niestety gdzie rezydujący — Pr. Ub. IV, nr 161, nr 349, nr 495, nr 553, nr 615.

68 Po włączeniu Dąbrówna w struktury administracyjne komturstwa ostródzkiego obniżono rangę tamtejszego urzędu — z wójta na prokuratora. Po raz pierwszy „pfleger zu Ilgenburg” pojawił się w liście świadków dokumentu wydanego przez komtura ostródzkiego Henryka von Meicz 2 II 1343 r. — Pr. Ub. III/2, nr 538.

69 Po raz pierwszy prokurator działdowski został wymieniony w liście świadków odnowienia dokumentu lokacyjnego dla Ostródy, wydanego przez tamtejszego komtura Albrechta Schof 29 VII 1348 r. — Pr. Ub. IV, nr 349.

70 Późniejsza osada Beutnerdorf (dzisiejsza wschodnia dzielnica Szczytna).

71 Jaką rolę odgrywały te tereny dla komtura, wynika częściowo z treści tego źródła: „Auch wenn wir oder unser compan wellen jagen, sollen sie uns helfen, so sollen wir inne die kost geben”.

72 „Bruder Heinrich Murer pfleger zu Ortelspurg” — Pr. Ub. V/2, nr 924.

73 „Alexander commendator Elbingensis” pojawił się w liście świadków dokumentu wydanego 10 IV 1246 r. przez wielkiego mistrza Henryka von Hohenlohe — Pr. Ub. I/1, nr 181; por. M. Löwener, op. cit., s. 164.

74 Plastwíg, s. 65 — uwagi wydawcy; V. Röhrich, op. cit., s. 240 i n.

75 C. D. W. I, nr 230; Pr. Ub. II, nr 567.

de Natangia sunt ignote, sed sunt a Pruthenis de Kirsburg [Dzierzgonia — S.J.] requirende”⁷⁶.

Kronikarz biskupa warmińskiego Jan Plastwíg przekazał w swoim dziele informację, że wielki mistrz Dietrich von Altenburg (1335—1341) wezwał pewnego razu do Brodnicy czterech Prusów „de territorio Balgensi” i trzech poddanych biskupa warmińskiego, by ci wskazali mu przebieg granic między obszarami Prus a ziemią polskimi. Wówczas „praefati quatuor de territorio Balgensi designarunt magistro granicas antiquas retro districtum Balgensem versus Weysen. Et cum idem magister ipsos interrogaret de granicis versus Masoviam, responderunt: ‘Nos nescimus illas; sed de his illos tres de dominio ecclesiae interrogetis, quia illa solitudo seu desertum est ecclesiae. Et illi de dominio ecclesiae illas granicas bene sciunt.’ Et tunc illi tres de hoc interrogati, granicas ipsas inter episcopatum seu ecclesiam et Masoviam designarunt; et placuit magistro nec aliquid contradixit”⁷⁷. Zasadniczym celem tego przekazu kronikarza było wykazanie ówczesnej przynależności — zresztą za zgodą władz zakonnych — obszarów Puszczy Galindzkiej, rozciągających się aż do granicy mazowieckiej, do władztwa terytorialnego biskupów warmińskich. Na marginesie należy jednak zauważyć, że również i tu nie było mowy o jakiegokolwiek aktywności komturów elbląskich na tych obszarach. Można więc chyba przyjąć, że ich włączenie w granice tej jednostki administracyjnej nastąpiło w okresie późniejszym. Prawdopodobnie zakończona w 1347 r. niepowodzeniem próba wykreowania przez władze zakonne dwóch nowych komturstw z siedzibami w Sątocznie i Wystruci, przeprowadzona w latach 1342—1343⁷⁸, skłoniła je do podjęcia akcji na rzecz odebrania biskupom warmińskim obszarów na południe od późniejszego Szestna (Seehesten)⁷⁹ i okręgu późniejszego Szczytna⁸⁰. Nie wiadomo w jaki sposób Zakon przeprowadził całą akcję zagarnięcia części dotychczasowego biskupiego władztwa terytorialnego. Musiała się ona jednak rozpocząć pod koniec lat czterdziestych XIV w.⁸¹, a zakończyć około 1355 r.⁸² Pod koniec lat pięćdziesiątych XIV w. Krzyżacy na tyle pewnie czuli się już na zagarniętych obszarach, że założyli tu nową jednostkę administracyjną w randze

76 Pr. Ub. III/1, nr 418; por. E. Kowalczyk, *Szlaki drogowe w puszczy na pograniczu mazowiecko-pruskim w średniowieczu*, Kwartalnik Historyczny, 1999, R. 106, nr 1, ss. 6—7.

77 Plastwíg, ss. 74—75.

78 Trasy najazdów litewskich, które wówczas pustoszyły obszary obu tych komturstw, przebiegały również przez władztwo terytorialne biskupów warmińskich — *Die Chronik Wigands von Marburg*, hrsg. v. T. Hirsch, w: *Scriptores rerum Prussicarum*, hrsg. v. T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke, Bd. II, Leipzig 1863 (dalej: Wigand), s. 508; por. S. Jóźwiak, *Przekształcenia*, ss. 9—14.

79 Plastwíg podkreślał, że leżące na tym obszarze jeziora: Kierwik (Kurwig), Białe (Weiss), Babięty (Baband) i Stromek (Strumek) były własnością biskupów warmińskich — Plastwíg, ss. 65—66.

80 Tutaj mieli biskupi utracić blisko pięćdziesiąt jezior — Plastwíg, s. 29, 67.

81 Na ten moment wskazywałaby informacja, iż „postquam castra Hannesburg et Rastenburg aedificata fuerunt et conventus locatus in castro Lunenburg, his lacubus et terris circumiacentibus successive de anno in annum spoliata fuit ecclesia supradicta a principio suae fundationis pacifice possessis” — Plastwíg, s. 66.

82 Już wydawca kroniki Plastwíga C. P. Woelky zauważył, że po 1355 r. nie pojawiały się dokumenty biskupie, w których ci nadawaliby ich odbiorcom prawo „venandi in extrema nostra solitudine”, co mogłoby poświadczać przypadającą na ten okres utratę obszarów Puszczy Galindzkiej — Plastwíg, s. 75 — uwagi wydawcy. Warto również zwrócić uwagę na fakt, że w fazę gwałtownego konfliktu spór graniczny między Zakonem a biskupami warmińskimi wszedł z chwilą objęcia stanowiska pasterza diecezji przez Jana Stryprocka w 1355 r. — Plastwíg, s. 28.

prokuratorstwa z siedzibą w Szczytnie⁸³, podporządkowując ją komturstwu elbląskiemu. Mogło się to stać we wrześniu 1359 r. przy okazji wizytowania tych ziem przez wielkiego mistrza Winricha von Kniprode⁸⁴.

Jeżeli włączenie tych terytoriów do komturstwa elbląskiego i założenie na nich nowego ośrodka administracji zakonnej z siedzibą w Szczytnie miało zaktywizować rozwój planowanego tam osadnictwa, to przez pierwsze niemal dwadzieścia lat akcja ta nie przyniosła żadnych efektów. Co prawda jeszcze w liście świadków dokumentu potwierdzającego przynależność wsi Gronowo Górne (Grunau) do patrymonium Elbląga, wydanego 26 grudnia 1364 r. przez wielkiego szpitalnika i komtura elbląskiego Ortolfa von Trier, pojawił się „bruder Reinike pfleger zu Ortelsburg”⁸⁵, jednak od tego momentu przez najbliższe szesnaście lat nie będzie w źródłach mowy o tym urzędniku. Czy było to efektem nasilającego się sporu o zagarniętą przez Zakon południową część władztwa terytorialnego biskupów warmińskich? Jest to bardzo prawdopodobne⁸⁶. Konflikt na przełomie lat szcześćdziesiątych i siedemdziesiątych XIV w. przybrał faktycznie na sile i rozmachu. Tym bardziej że Krzyżacy (tym razem sprawcą miał być komtur bałgijski Godfried von Linden) zagarnęli w latach 1372—1374⁸⁷ dodatkowo 400 łanów z biskupiego władztwa terytorialnego w okolicach Reszla⁸⁸. Po śmierci biskupa Stryprocka (1373) jego następcą Henryk Sorbom zawarł z Zakonem ugodę w sprawie granic. Najciekawsze jest to, że dokładny ich przebieg między władztwem krzyżackim i biskupim wytyczono na mocy układu z 28 lipca 1374 r. tylko na odcinku północno-wschodnim (który był zresztą najmniej kontrowersyjny) i przy tej okazji powołano się na wspomniany już dyplom wielkiego mistrza Anno von Sangershausen sprzed 1274 r.⁸⁹ Pozostałych odcinków granicznych w ten sposób nie

83 Ciekawe jest to, że moment dowodnego pojawienia się prokuratorstwa szczycieńskiego (1360) zbiegł się w czasie z ponownym obsadzeniem przez władze zakonne tego typu urzędów w Pieszku (1360) i Giżycku (1361) oraz założeniem prokuratorstwa w Okartowie (1360) — Pr. Ub. V/2, nr 894; por. G. Białuński, *Osadnictwo regionu Wielkich Jezior Mazurskich od XIV do początku XVIII wieku — starostwo leckie (giżyckie) i ryńskie*, Olsztyn 1996, ss. 11—12; S. Józwiak, *Przeształcenia*, s. 13. Byłaby to więc zsynchronizowana w czasie akcja rozbudowy zakonnej struktury administracyjnej na południowych i wschodnich rubieżach państwa.

84 Na mocy dokumentu wydanego 24 IX 1359 r. w Szczytnie wielki mistrz nadał Prusowi Gedethen 6 łanów w „Woysyn” — późniejsza miejscowość Maronie (Magergut) w komornictwie Łukta (Locken), położona w odległości 12 km na północny wschód od Ostródy — Pr. Ub. V/2, nr 768. Ponadto zwierznik Zakonu był 27 IX w Nidzicy, 29—30 IX w Działdowie i Dąbrównie, wreszcie 1 X 1359 r. w Olsztynku (lokacja tamtejszego miasta) — Pr. Ub. V/2, nr 769, nr 770, nr 772, nr 773, nr 774, nr 775. Warto tu na marginesie zwrócić uwagę na fakt administracyjnego powiązania już w 1359 r. obszarów komornictwa Łukta z prokuratorstwem szczycieńskim. Będzie o tym mowa w dalszej części prowadzonych tu rozważań.

85 Pr. Ub. VI/1, nr 330.

86 Należy jednak zwrócić uwagę na jeszcze inny fakt. Kronikarz krzyżacki Wigand z Marburga przekazał informację o niespodziewanym napadzie księcia litewskiego Kiejstuta na okolice Szczytna, który miał miejsce około 1370 r. — Wigand, s. 568. Być może właśnie wtedy tamtejsza warownia została zniszczona, a obsada urzędu prokuratorowskiego czasowo zawieszona.

87 Datację tego wydarzenia ustalił C. P. Woelky — Plastwig, s. 67 — uwagi wydawcy.

88 Chodziło tu o wieś: Szymanowo (Siemanowken), Burszewo (Burschöwen), Śpiglówka (Spiegelowken), Śpiigel (Spiegels), Widryny (Widrinnen), Pilec (Pülz), Pasterzewo (Pastern), Skatnik (zaginiona), Fischbach (zaginiona), Stachowizna (Rehstall), Bezlawki (Bäslack), Święta Lipka (Heilige Linde), Pieckowo (Pötschendorf) i Krakotin (zaginiona) — Plastwig, ss. 67—68; V. Röhrich, op. cit., ss. 256—259.

89 C. D. W. II, nr 496, nr 497.

wytczono, przez co Zakon wymusił na biskupie Sorbomie uznanie dokonanych zaborów.

Teraz Krzyżacy mogli przystąpić do umacniania i dalszej rozbudowy struktury administracyjnej w południowej części omawianych terytoriów. Była to konieczność, zwłaszcza że obszary te począwszy od 1370 r. zaczęły nawiedzać coraz częstsze napady litewskie⁹⁰, niszczące raczkujące dopiero osadnictwo. Należy bowiem zwrócić tu uwagę na fakt, że w 1374 r. wielki mistrz Winrich von Kniprode dokonał pierwszego nadania na terytorium prokuratorstwa szczycieńskiego: rycerz Menzel von Wildenau otrzymał dobra o wielkości 250 łanów na północ od jeziora Sasek Wielki (Schobensee) — dzisiejsze Dzwierzuty (Mensgut), leżące w odległości 16 km na północny zachód od Szczytna⁹¹. Nieprzypadkiem chyba kolonizacja tych obszarów zaczęła się o nadania wielkiej własności rycerskiej. Podobnie było w ziemi sasińskiej.

Wszystkie przedstawione wyżej czynniki sprawiły, że po połowie lat siedemdziesiątych XIV w. władze zakonne przeprowadziły kolejną reformę administracyjną dla omawianych terytoriów. Już K. Kasiske zauważył, że w 1379 r. nastąpiło wyłączenie obszarów prokuratorstwa szczycieńskiego z granic komturstwa elbląskiego i podporządkowanie ich władzy komtura ostródzkiego, co historyk ten wiązał z objęciem tej ostatniej jednostki administracji zakonnej przez Kunona von Liebenstein⁹². O tym, że w 1379 r. terytoria prokuratorstwa szczycieńskiego były już włączone w skład komturstwa ostródzkiego świadczy treść układu pokojowego zawartego przez książąt Jagiełłę i Kiejstuta z Krzyżakami. Dokument wydany w Trokach 29 września 1379 r. miał gwarantować dziesięcioletni pokój jedynie dla ściśle określonych obszarów. W odniesieniu do państwa zakonnego miał on m.in. obejmować „Ostirrode das gebiet mit Ortolfsburg und mit allem deme, das zu dem gebiete Ostirrode gehorit”⁹³.

Zachowały się źródła, których treść pozwala wnosić, że podporządkowanie administracyjne terytoriów prokuratorstwa szczycieńskiego władzy komtura ostródzkiego nastąpiło o kilka lat wcześniej, niż dotychczas przyjmowano. Aby jednak dokładnie wyjaśnić tę kwestię, należy zwrócić uwagę na fakt, że w ramach tej samej reformy włączono w skład komturstwa ostródzkiego jeszcze jeden obszar. W dokumencie odnowienia przywileju lokacyjnego dla wsi Tomaryny

90 Analizując treść kroniki Wiganda z Marburga, odnosi się wrażenie, że do 1370 r. (bitwa pod Rudawą) Krzyżacy prowadzili udaną ofensywę w głąb Litwy. Jednak począwszy od 1370 r. litewskie wyprawy odwetowe, przechodzące przez Mazowsze, zaczęły nawiedzać omawiane tu terytoria. W 1370 r. wojska pod wodzą Kiejstuta spustoszyły okolice Szczytna — Wigand, s. 568. Wyprawa (bądź wyprawy) z 1374 (bądź 1376 r.) nawiedziła okolice Działdowa i oblegała „castrum” w Nidzicy (pierwsza wzmianka o tamtejszej warowni) — Wigand, ss. 580—581; *Franciscani Thorunensis Annales Prussici, 941—1410*, hrsg. v. E. Strehlke, w: *Scriptores rerum Prussicarum*, hrsg. v. T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke, Bd. III, Leipzig 1866 (dalej: *Annales*), s. 94; *Johann's von Postlge, officialis von Pomesanien, Chronik des Landes Preussen*, hrsg. v. E. Strehlke, w: *ibidem*, s. 94. Rozbieżności co do liczby wypraw w latach 1374—1376 biorą się stąd, że merytorycznie treść wspomnianych trzech przekazów jest bardzo podobna, różnią się one tylko datacją.

91 H. Gollub, op. cit., ss. 245—246.

92 K. Kasiske, op. cit., s. 149. Kuno von Liebenstein sprawował ten urząd między kwietniem 1379 a majem 1383 r. — por. S. Józwiak, *Rezygnacje z kariery wysokich hierarchów Zakonu Krzyżackiego w Prusach w XIV wieku*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie, 1998, nr 1, ss. 33—34.

93 *Codex Diplomaticus Prussicus*, hrsg. v. J. Voigt, Königsberg 1836—1861 (dalej: C. D. Pr.), Bd. III, nr 134; Wigand, ss. 604—605.

(Thomareinen), położonej w odległości 17 km na północny zachód od Olsztyńska, wydanym przez wielkiego szpitalnika i komtura elbląskiego Zygfryda Walpot von Bassenheim 20 lipca 1395 r., znalazła się wzmianka o tym, że wcześniej nadanie to przeprowadził „bruder Kune von Libinstin etzwey kompthur zcu Ostirrode seligis gedechtnisse yn der czeyth als ym das huß zcu Ortulsburg mit kamerampt zcum Lucken zcu dem kompthur ampt zcu Osterrode was beoulen”⁹⁴. Z treści źródła wyraźnie wynika, że w czasach, gdy urząd komtura ostródzkiego pełnił Kuno von Liebenstein, zarządzanej przez niego jednostce administracyjnej podlegało zarówno prokuratorstwo szczycieńskie, jak i komornictwo Łukta (Locken)⁹⁵. Faktycznie to właśnie Kuno von Liebenstein 12 maja 1382 r. nadał trzem Prusom: Wayseten, Pomenen i Wigeln 4 łany w Maroniach. Wśród świadków wymienionych w tym dokumencie pojawił się między innymi „brudir Arnolt von Wytricht pfleger czu Ortolsburg”⁹⁶. Zachowało się jednak źródło, którego treść wskazuje na to, że komornictwo Łukta (a wraz z nim również i prokuratorstwo szczycieńskie) zostało włączone w skład komturstwa ostródzkiego wcześniej.

Na mocy dokumentu wydanego 17 grudnia 1377 r. poprzednik Kunona von Liebenstein Burchard von Mansfeld odnowił nadanie 14 łanów czterem Prusom: Waysnote, Nicdos, Codrow i Woyn w Kojdach (Koiden)⁹⁷. Komtur ostródzki zaznaczył w treści źródła, że wcześniej nadanie to zostało przeprowadzone przez wielkiego szpitalnika i komtura elbląskiego Ortolfa von Trier. Widać więc stąd wyraźnie, że wydzielenie obszarów prokuratorstwa szczycieńskiego (wraz z komornictwem w Łukcie) z terytoriów komturstwa elbląskiego zostało przeprowadzone przed 17 grudnia 1377 r. Nie może być wątpliwości co do tego, że główną przyczyną włączenia obszarów prokuratorstwa szczycieńskiego w granice komturstwa ostródzkiego była chęć usprawnienia zarządu (i obrony w razie zagrożenia) terytoriów, na których rozwijało się wzmoczone osadnictwo. Temu przecież musiał służyć wspomniany już układ pokojowy, zawarty z książętami litewskimi 29 września 1379 r. na dziesięć lat, który miał obejmować dokładnie te obszary. Dlaczego jednak w ramach przeprowadzonej reformy w skład komturstwa ostródzkiego włączono również komornictwo Łukta, trudno wyjaśnić.

94 K. K. E., s. 236.

95 Na powiązanie administracyjne prokuratorstwa szczycieńskiego z komornictwem Łukta, wówczas jeszcze w ramach komturstwa elbląskiego, wskazywała już treść wspomnianego dokumentu nadania 24 IX 1359 r. przez wielkiego mistrza Winricha von Kniprode 6 łanów w Maroniach — Pr. Ub. V/2, nr 768. Zasięg terytorialny komornictwa Łukta dla czasów średniowiecza ustalił P. Germershausen — por. *Die Einteilung in Gebiete und Kammerämter zur Ordenszeit* (mapa), P. Germershausen, op. cit.

96 O. F., nr 91, k. 73v, 201v.

97 O. F., nr 91, k. 71v — 72. Wieś ta jest położona w odległości 18 km na północny wschód od Ostródy. Dokument w kopiarzu został zatytułowany „Priuilegium von Cantwdyn”. Z badań tej księgi wpisów, przeprowadzonych przez Martina Armgarta, wynika, że do karty 102 zamieszczano w niej odpisy dokumentów z obszarów komturstwa elbląskiego, jednak bez terytoriów prokuratorstwa szczycieńskiego. Te ostatnie zaczęły pojawiać się dopiero od karty 103 — M. Armgart, op. cit., s. 54. W omawianym dokumencie jest mowa o tym, że wcześniej nadanie 14 łanów dla wspomnianych czterech Prusów przeprowadził komtur elbląski Ortolf von Trier. Nie może być więc wątpliwości co do tego, że chodzi tu o obszar wyłączony z tej ostatniej jednostki administracyjnej i włączony w skład komturstwa ostródzkiego. Miejsce zamieszczenia treści tego dokumentu w kopiarzu wskazuje zaś wyraźnie na to, że w tym przypadku może jedynie chodzić o komornictwo Łukta i miejscowość Kojdy. Nie wiadomo dlaczego tego źródła nie uwzględnił w swoich badaniach nad tym obszarem Peter Germershausen — por. P. Germershausen, op. cit., ss. 35—37.

Wraz z nowym podziałem administracyjnym omawianego terytorium pojawiły się i nowe urzędy. W listach świadków dokumentów wydawanych przez komtura ostródzkiego Kunona von Liebenstein między 2 lutym 1381 a 12 maja 1382 r. byli wzmiankowani reaktywowani ponownie (po 1364 r.) prokuratorzy szczycieńscy (Sibald Lowe i Arnold von Wytricht) i zupełnie nowy urzędnik — prokurator wielbarski (Willenberg) — Kraft von Frauenstein⁹⁸. Między 1381 a 23 kwietnia 1382 r. zmieniono również rangę zarządców działdowskich. Odtąd występowali oni już w charakterze wójtów⁹⁹.

Przeprowadzona reforma administracyjna dla omawianych obszarów przetrwała prawdopodobnie tylko do momentu przejścia Kunona von Liebenstein na stanowisko wielkiego komtura (maj 1383)¹⁰⁰. W każdym razie ostatnia wzmianka świadcząca o podległości prokuratorstwa szczycieńskiego zarządcy ostródzkiemu pochodzi z 20 lutego 1383 r. Wówczas to wielki mistrz Konrad Zöllner von Rotenstein nadał Prusowi Mosude 10 łanów w Rutkach (Kl. Rutken)¹⁰¹. Wśród świadków tego nadania wymieniony był komtur ostródzki Kuno von Liebenstein, a sam odpis dokumentu znalazł się w kopiarzu w wydzielonym zbiorze nadań dla okręgu Szczytna¹⁰². Pierwszy natomiast dowód na przywrócenie przez władzę zakonne podziału administracyjnego omawianych obszarów do stanu przed reformą (to jest sprzed grudnia 1377 r.) przynosi dokument lokacji Pasyma (Passenheim) z 4 sierpnia 1386 r. wydany w Elblągu przez wielkiego mistrza Konrada Zöllner von Rotenstein¹⁰³. Rok później (27 lipca 1387 r.) wytyczono dokładną granicę między okręgami Szestno

98 Dokumenty z: 2 II, 21 III i bez daty dziennej z 1381 oraz z 23 IV i 12 V 1382 r. — O. F., nr 91, k. 73v, 201v; Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin-Dahlem, Abt. XX, Ostpreußische Folianten (dalej: Ostpr. Fol.), nr 125, k. 518v—519, 525—526; Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin-Dahlem, Abt. XX, Ordensbriefarchiv (dalej: OBA), nr 417, nr 420.

99 Jeszcze w dokumencie z 1381 r. (bez dokładnej daty dziennej) Wilhelm von Helfenstein był określany jako „pfeleger zu Soldaw” — OBA, nr 417, już jednak w dyplomie z 23 IV 1382 r. wystąpił on z tytułem „voyt zu Soldaw” — OBA, nr 420. Wówczas więc urzędnikowi temu musiano podporządkować zwierzchnictwo nad sądem ziemskim dla omawianych obszarów (por. przyp. 40). Charakterystyczne jest to, że jednocześnie stopniowo tracili na znaczeniu dotychczasowi prokuratorzy w Dąbrównie. W liście świadków dokumentu wydanego 1 III 1387 r. przez komtura ostródzkiego Jana von Beffart był wymieniony jedynie „Herman Branschiht vischmeyster zu Ilgenburg” — Ostpr. Fol. nr 121, k. 40v.

100 Na temat sprawowania przez niego stanowiska wielkiego komtura por. S. Józwiak, *Rezygnacje*, ss. 33—34.

101 Miejsowość położona w odległości 18 km na północny zachód od Szczytna.

102 Ostpr. Fol. nr 125, k. 496. Ciekawy jest jednak fakt wydawania między 31 V 1383 a 7 VII 1384 r. dokumentów dla okolic Szczytna przez ówczesnego wielkiego komtura Kunona von Liebenstein. Wielki szpitalnik i komtur elbląski nie pojawiał się w tych źródłach nawet wśród świadków — *Regesten der Handfesten*, w: H. Gersdorf, *Der Deutsche Orden im Zeitalter der polnisch-litauischen Union. Der Amtszeit des Hochmeisters Konrad Zöllner von Rotenstein (1382—1390)*, Marburg/Lahn 1957 (dalej: Gersdorf), nr 66—82. Dopiero od 14 VII 1385 r. komturzy elbląscy zaczęli pojawiać się w listach świadków dokumentów wydawanych dla tych obszarów — Gersdorf, nr 104. Czyżby więc w latach 1383—1384 bezpośredni zarząd nad terytorium prokuratorstwa szczycieńskiego osobiście sprawował wielki komtur Kuno von Liebenstein? Jest to całkiem prawdopodobne.

103 Gersdorf, nr 113; E. Saborowski, op. cit., s. 106; H. Gollub, op. cit., s. 248. Jedynym wyjątkiem w przywróceniu zarządu terytorialnego omawianych obszarów do stanu sprzed 1377 r. było pozostawienie w granicach komturstwa ostródzkiego okręgu Wielbarka, o czym świadczą późniejsze źródła, na przykład zapis inwentarzowy z 6 VI 1397 r. — *Das grosse Amterbuch des Deutschen Ordens*, hrsg. v. W. Ziesemer, Danzig 1921, s. 321.

— komturstwo bałgijskie i Szczytno — elbląskie. Zaczynała się ona w odległości 3 km na południowy wschód od Biskupca i biegła w górę rzeczki Dymer (wzdłuż nie istniejącego już dziś jeziora od tej samej nazwie). Na zachód od miejscowości Rogale dochodziła ona do jeziora Babięty Wielkie. Następnie północnym brzegiem jeziora Babięty Małe biegła w górę rzeczki Babant, północnym brzegiem jeziora Tejsowo, w górę Babięckiej Strugi, dalej zaś zachodnim brzegiem jezior Wielki i Mały Zyzdrój i znowu z biegiem Strugi (zostawiając na południu Jezioro Spychowskie) do jeziora Kierwik. Od tego miejsca przebieg granicy nie jest do końca jasny. Prawdopodobnie idąc w górę rzeczki Rozogi dochodziła ona do terytoriów mazowieckich na południe od miejscowości Rozogi¹⁰⁴. Konieczność wytyczenia w 1387 r. na tym odcinku granicy między obszarami komturstw elbląskiego i bałgijskiego była z pewnością rezultatem prowadzonej tam wówczas intensywnej kolonizacji.

Jakie były przyczyny przywrócenia przez władze zakonne po 1383 r. przyporządkowania administracyjnego omawianych obszarów do stanu sprzed 1377 r.? Być może jednym z powodów był fakt, że uzgodniony w 1379 r. dziesięcioletni pokój z Litwinami nie przetrwał długo. Wigand z Marburga pod rokiem 1381 wspominał o spaleni starego i nowego¹⁰⁵ zamku w Ostródzie¹⁰⁶. Innym powodem wprowadzenia tych zmian mogły być pomyślnie rezultaty ekspansywnej polityki Zakonu Krzyżackiego względem Mazowsza.

Na mocy układu zawartego 2 grudnia 1382 r. w Brodnicy książęta mazowieccy Siemowit IV i Janusz I zastawili Krzyżakom zamek Wiznę wraz z przynależnym doń terytorium za sumę 7000 złotych węgierskich. Prawdopodobnie w następnym roku Zakon pozyskał dodatkowo miejscowość Grzebsk nad Orzycem, a wreszcie 23 listopada 1384 r. książę Siemowit IV zastawił mu za 4600 kop groszy praskich ziemię zawkrzeńską¹⁰⁷. W 1388 r. ziemię wiską przejściowo zajęli Litwini pod wodzą Witolda, który w lipcu 1389 r. przekazał ją księciu Januszowi I. Ten zaś we wrześniu tego roku ponownie oddał ją Krzyżakom¹⁰⁸.

Ze źródeł wydawanych przez stronę zakonną wynikałoby, że wszystkie mazowieckie obszary zastawne (wraz z powołanym tam nowym urzędnikiem —

104 O. F., nr 186, k. 5v. W wersji niemieckojęzycznej przebieg omawianej granicy przedstawił M. Töppen, op. cit., ss. 188—189.

105 Zastługę wybudowania nowych murowanych zamków w Ostródzie i Olsztynku „Roczniki Toruńskie” przypisały tamtejszemu długoletniemu komturowi — Güntherowi von Hohenstein — *Annales*, s. 114.

106 Wigand, s. 608. Kronikarz nie podał niestety, czy było to efektem napadu, czy wypadku. W akcie wypowiedzenia wojny Litwinom, wystawionym w marcu 1387 r., wielki mistrz Konrad Zöllner von Rotenstein, mimo wyszczególnienia licznych zarzutów, nie wspominał w każdym razie o pogwałceniu warunków pokoju i spaleni przez Litwinów zamków w Ostródzie w 1381 r. — *Liv-, Est- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten*, hrsg. v. F. G. v. Bunge, Bd. III, Reval 1857, nr 1240. Faktem jest jednak, że w latach osiemdziesiątych XIV w. komturzy ostródzcy wystawiali swoje dokumenty w Olsztynku — Ostpr. Fol. nr 121, k. 24a—25 (dyplom z 19 I 1383 r.), Ostpr. Fol. nr 121, k. 40v (1 III 1387 r.).

107 C. D. Pr. III, nr 99, C. D. Pr. IV, nr 26; M. Palczewski, *Mazowsze Zachodnie wobec zakonu krzyżackiego w latach 1381—1411*, w: *Studia z dziejów feudalizmu*, red. S. M. Zajęczkowski, Łódź 1994, ss. 62—64; M. Radoch, *Zarys działalności polityczno-dyplomatycznej książąt mazowieckich wobec państwa krzyżackiego w Prusach w latach 1385—1407*, Olsztyn 1999, ss. 30—34.

108 M. Radoch, op. cit., ss. 49—51, 56—59.

prokuratorem w Wiźnie) podlegały do 1393 r. komturom ostródzkiem¹⁰⁹. Dopiero z chwilą wykreowania przez władze zakonne nowego ośrodka komturskiego z siedzibą w Rynie (1393), doszło najprawdopodobniej do podporządkowania ziemi wiskiej władzy tego właśnie administratora¹¹⁰. Wreszcie od czasu likwidacji urzędu komturskiego w Rynie (1397) do momentu wykupienia Wizny przez Siemowita IV w 1402 r.¹¹¹ ziemia wiska była — jak się wydaje — podległa administracyjnie komturom bałgijskim¹¹². Być może więc zakończone powodzeniem w początku lat osiemdziesiątych XIV w. krzyżackie zabiegi o przejęcie części obszarów mazowieckich i podporządkowanie ich w całości — przynajmniej na jakiś czas — komturom ostródzkiem były równoznaczne z zaniechaniem przez władze zakonne rozpoczętych około 1377 r. przekształceń administracyjnych południowych terytoriów komturstw elbląskiego i ostródzkiego. Najprawdopodobniej z tego właśnie powodu po 1383 r. zdecydowano się na powrót do wcześniejszego sposobu zarządzania tymi obszarami¹¹³.

Charakterystyczne jest to, że wszystkie podejmowane przez władze zakonne, począwszy od lat czterdziestych XIV w., przekształcenia w funkcjonowaniu administracji terytorialnej w randze komturskiej na południowo-wschodnich rubieżach państwa, kończyły się niepowodzeniem i — co bardzo istotne — powrotem do stanu wcześniejszego. Tak było w przypadku istniejących w latach 1342/1343—1347 komturstw sątoczeńskiego i wystruckiego, tak było również w przypadku funkcjonującego w latach 1393—1397 komturstwa ryńskiego¹¹⁴. Nie inaczej było i w omawianej tutaj próbie powiększenia zasięgu terytorialnego komturstwa ostródzkiego w latach 1377—1383. Podejmowane reformy z różnych przyczyn kończyły się po kilku latach powrotem do zasad funkcjonowania administracji z okresu przed ich wprowadzaniem¹¹⁵.

109 Wskazują na to listy i dokumenty z: 6 IV, 9 VIII 1389, 2 VIII 1390 czy 15 VI 1392 r. — C. D. Pr. IV, nr 69, nr 71; O. F., nr 2a, s. 30; OBA, nr 631; por. M. Radoch, op. cit., s. 67. Szczególnie zastanawia fakt podporządkowania ziemi wiskiej władzy administratora ostródzkiego, chociaż graniczyła ona z terytoriami komturstwa bałgijskiego. Być może jednak na decyzję tę wpłynęła odległość, w jakiej od tych obszarów był oddalony najbliższy zamek — siedziba komtura. A do 1393 r. była nią właśnie Ostróda.

110 Por. S. Józwiak, *Pierwsze komturstwo ryńskie (1393—1397). Powstanie, rozwój terytorialny, likwidacja*, w: *Prusy—Polska—Europa. Studia z dziejów średniowiecza i czasów nowożytnych*, red. A. Radziwiński i J. Tandecki, Toruń 1999, ss. 214, 215, 223. Zawkrze natomiast aż do momentu wykupu zastawu przez księcia Siemowita IV (1399) podlegało władzy komturów ostródzkich — K. Neitmann, *Quellenanhang*, w: K. Neitmann, *Die Pfandverträge des Deutschen Ordens in Preussen*, Zeitschrift für Ostforschung, 1992, Bd. 41, H. 1, nr 1c, s. 43.

111 Na temat wykupu por. M. Radoch, op. cit., ss. 86—88.

112 Nie ma jednak na to bezpośrednich dowodów. Dopiero z listów wielkiego mistrza do książąt mazowieckich z drugiej połowy 1402 r. (a więc już z okresu po wykupieniu zastawu) wynika, że informacje na temat konfliktów granicznych na tym obszarze przekazywał zwierzchnikowi Zakonu komtur bałgijski — C. D. Pr. VI, nr 126, nr 127; *Codex Epistolaris Vitoldi Magni Ducis Lithuaniae 1376—1430*, ed. A. Prochaska, w: *Monumenta Medii Aevii Historica Res Gestas Poloniae Illustrantia*, t. VI, p. 1—2, Cracoviae 1882, nr 261.

113 Z drobną korektą polegającą na pozostawieniu w granicach komturstwa ostródzkiego okręgu wielbarskiego — por. przyp. nr 103.

114 Por. S. Józwiak, *Przekształcenia*, ss. 9—14; tenże, *Pierwsze*, s. 17 i n.

115 Likwidacja komturstw sątoczeńskiego i wystruckiego była efektem przejęcia inicjatywy militarnej przez Litwinów i spustoszenia przez nich objętych reformą terytoriów. Rozwiązanie komturstwa ryńskiego było prawdopodobnie wynikiem udanej ekspansji krzyżackiej w kierunku Żmudzi. Zaniechanie zapoczątkowanych pod koniec lat siedemdziesiątych XIV w. przekształceń administracyjnych na omawianych w tej pracy obszarach było — jak się wydaje — wynikiem z jednej strony uzyskania znacznych nabytków terytorialnych na Mazowszu, z drugiej — odsunięcia zagrożenia ze strony licznych jeszcze w latach siedemdziesiątych XIV w. napadów litewskich.

Podsumowując powyższe rozważania należy stwierdzić, że proces tworzenia krzyżackiej administracji terytorialnej na południowych obszarach Prus Górnych w okresie przedgrunwaldzkim był uzależniony od kilku czynników. Co prawda już w latach 1246—1250 założono pierwsze komturstwa: ziemi chełmińskiej, elbląskie i dzierzgońskie, ale w tym okresie nie było jeszcze mowy o dokładnym wyznaczeniu podległych tym jednostkom administracyjnym terytoriów. Główną przyczyną tego stanu rzeczy była permanentna wojna, którą Krzyżacy prowadzili z plemionami pruskimi i trwający dopiero podbój obszarów puszczańskich. Ponadto już w latach czterdziestych—pięćdziesiątych XIII w. Zakon był zobowiązany do wydzielenia władztw terytorialnych biskupstw pruskich, co ograniczało jego pole manewru przy planowaniu przyszłej struktury zarządzania. Dopiero od początku XIV w. Krzyżacy zaczęli tworzyć nowy system administrowania podbitymi ziemiami. Jego rozwój zależał od kilku czynników. Zasadniczą rolę odgrywała wzmożona kolonizacja, która zapewniała środki na tworzenie i utrzymywanie rozbudowywanej zakonnej administracji terytorialnej. W prowadzonych tu rozważaniach dotyczących południowego obszaru Prus Górnych, zwrócono uwagę na fakt, iż jednym ze sposobów, którego chwyтали się Krzyżacy w celu powiększenia własnego stanu posiadania, było zagarnianie władztw terytorialnych biskupów pruskich. Na znacznej części obszarów odebranych biskupom chełmińskim między Osą a Drwęcą i w ziemi lubawskiej wyrosło z czasem wójtostwo nowomiejskie (bratiańskie). Ziemie zagarnięte w latach 1340—1374 biskupom warmińskim (znaczna część Puszczy Galindzkiej, terytoria koło Reszla) dały Krzyżakom asumpt do założenia prokuratorstwa szczycieńskiego (podporządkowanego konwentowi z siedzibą w Elblągu), powiększenia obszarów komturstwa bałgijskiego, a z czasem dały im możliwość rozszerzenia zasięgu terytorialnego komturstwa ostródzkiego i wykreowania zupełnie nowej tego typu jednostki administracyjnej z siedzibą w Rynie.

W przypadku obszarów puszczańskich (Galindia, ziemia sasińska) Krzyżacy rozpoczęli akcję kolonizacyjną od wielkich nadań ziemskich dla przedstawicieli rycerstwa, którzy mieli przez to wspomagać dalszy proces rozwoju osadnictwa. Było to przedsięwzięcie na tyle udane, że latach 1340—1341 władze zakonne wykroiły południową część obszarów dotychczasowego komturstwa dzierzgońskiego i utworzyły nową tego typu jednostkę administracyjną z siedzibą w Ostródzie. Jak starano się wykazać, do ostatniej chwili noszono się z zamiarem umieszczenia tej ostatniej w Dąbrównie, jednak zarzucono ten pomysł, być może z racji zbyt bliskiej odległości tego ośrodka od granicy mazowieckiej, przez którą raz po raz przetaczały się najazdy litewskie. Kolejnym etapem rozbudowy administracji na omawianych obszarach było założenie

W każdym razie okres posiadania w zastawie ziem mazowieckich Krzyżacy wykorzystali do dalszego wzmocnienia południowej, nadgranicznej części komturstwa ostródzkiego przez zbudowanie na przełomie XIV—XV w. silnej warowni w Nidzicy, której zarząd powierzono tamtejszemu prokuratorowi. Urzędnik ten po raz pierwszy pojawił się w liście świadków dokumentu wystawionego 14 III 1409 r. przez komtura ostródzkiego — *Regesta historico-diplomatica Ordinis S. Mariae Theutonicorum, 1198—1525*, hrsg. v. E. Joachim, W. Hubatsch, P. II, Göttingen 1948, nr 1621. O budowie zamku w Nidzicy krzyżackie źródła skarbowe wspominały już jednak pod rokiem 1399 — *Das Marienburger Tresslerbuch der Jahre 1399—1409*, hrsg. v. E. Joachim, Königsberg 1896, ss. 13—14.

najprawdopodobniej w 1359 r., na terytoriach zagarniętych wcześniej biskupstwu warmińskiemu, prokuratorstwa szczycieńskiego, które podporządkowano komturstwu elbląskiemu. Nieprzypadkiem chyba akcja ta zbiegła się w czasie z wykreowaniem bądź ponownym powołaniem do istnienia tego typu urzędów w Okartowie, Pieszku i Giżycku. Już po kilkunastu latach (dowodnie między 1377 a 1383 r.) prokuratorstwo szczycieńskie wraz z komornictwem Łukta znalazło się w granicach komturstwa ostródzkiego, ale być może z racji opanowania części Mazowsza (między 1382 a 1384 r.) zaniechano tych przekształceń i ponownie przywrócono poprzednie zasady funkcjonowania zarządu terytorialnego. Uzyskane drogą zastawów obszary ziemi wiskiej (1382) i zawkrzeńskiej (1384) na Mazowszu początkowo (do roku 1393) zostały prawdopodobnie w całości podporządkowane władzy komtura ostródzkiego. Następnie (od 1393 r.) zarząd nad ziemią wiską otrzymał komtur ryński (po likwidacji tej jednostki administracyjnej w 1397 r. — bałgijski), natomiast zwierzchnictwo nad ziemią zawkrzeńską pozostawało nadal, do czasu wykupu zastawu przez książąt mazowieckich w 1402 r., w gestii komturów ostródzkich.

Zur Entstehung und Entwicklung der administrativ-territorialen Struktur des Deutschen Ordens im südlichen Teil von Oberpreußen

Zusammenfassung

Der Entwicklungsproze der Landesverwaltung im Deutschordensstaat im südlichen Teil von Oberpreußen war von einigen Faktoren abhängig. Bereits 1246—1250 wurden zwar die ersten Komtureien: Kulmerland, Elbing und Christburg gegründet, damals konnte aber von der präzisen Abgrenzung der diesen administrativen Einheiten untergeordneten Territorien keine Rede sein. Dieser Sachverhalt resultierte aus der Tatsache, da der Deutsche Orden einen permanenten Krieg gegen prußische Stämme führte und die Wildnisgebiete erst erobert werden mußten. Außerdem war der Deutsche Orden in den 40er und 50er Jahre des 13. Jhs. verpflichtet, an die Bistümer des Preußenlandes ihre künftigen Hoheitsgebiete abzutreten, was seine Bewegungsfreiheit bei der Planung der zukünftigen Verwaltungsstruktur einschränkte. Erst Anfang des 14. Jhs. begann der Orden, ein neues Verwaltungssystem der unterworfenen Territorien aufzubauen. Die Entwicklung dieses Systems hing von einigen Faktoren ab, insbesondere vom Verlauf der Besiedlung und der fortschreitenden Aneignung der bisherigen bischöflichen Herrschaften. Innerhalb eines bedeutenden Teiles der den Bischöfen von Kulm abgenommenen Gebiete zwischen der Drewenz und der Ossa sowie im Löbauer Land ist die Vogtei Neumark (Bratüan) entstanden. Die zwischen 1340 und 1374 den Bischöfen von Ermland entrissenen Gebiete (größere Teile der Galinder Wildnis, die Umgebung von Röbel) boten dem Orden den Grund, das Amt Ortelsburg zu gründen, das zunächst der Komturei Elbing (1359/1360) untergeordnet war, die Komturei Balga zu vergrößern, mit der Zeit die Komturei Osterode (gegründet 1340/1341) zu erweitern und eine derartige völlig neue Einheit in Rhein zu gründen. Zwischen 1377 und 1383 wurden das Amt Ortelsburg und das Kammeramt Locken vorübergehend der Komturei Osterode untergeordnet. Womöglich durch die Eroberung der Teile von Masowien (zwischen 1382 und 1384) verzichtete der Orden auf diese Veränderungen und führte die bisherigen Strukturen der Territorialverwaltung dieser Gebiete wieder ein.